

1. La construcció de refugis antiaeris a Gràcia durant la Guerra Civil

Josep Maria Contel Ruiz

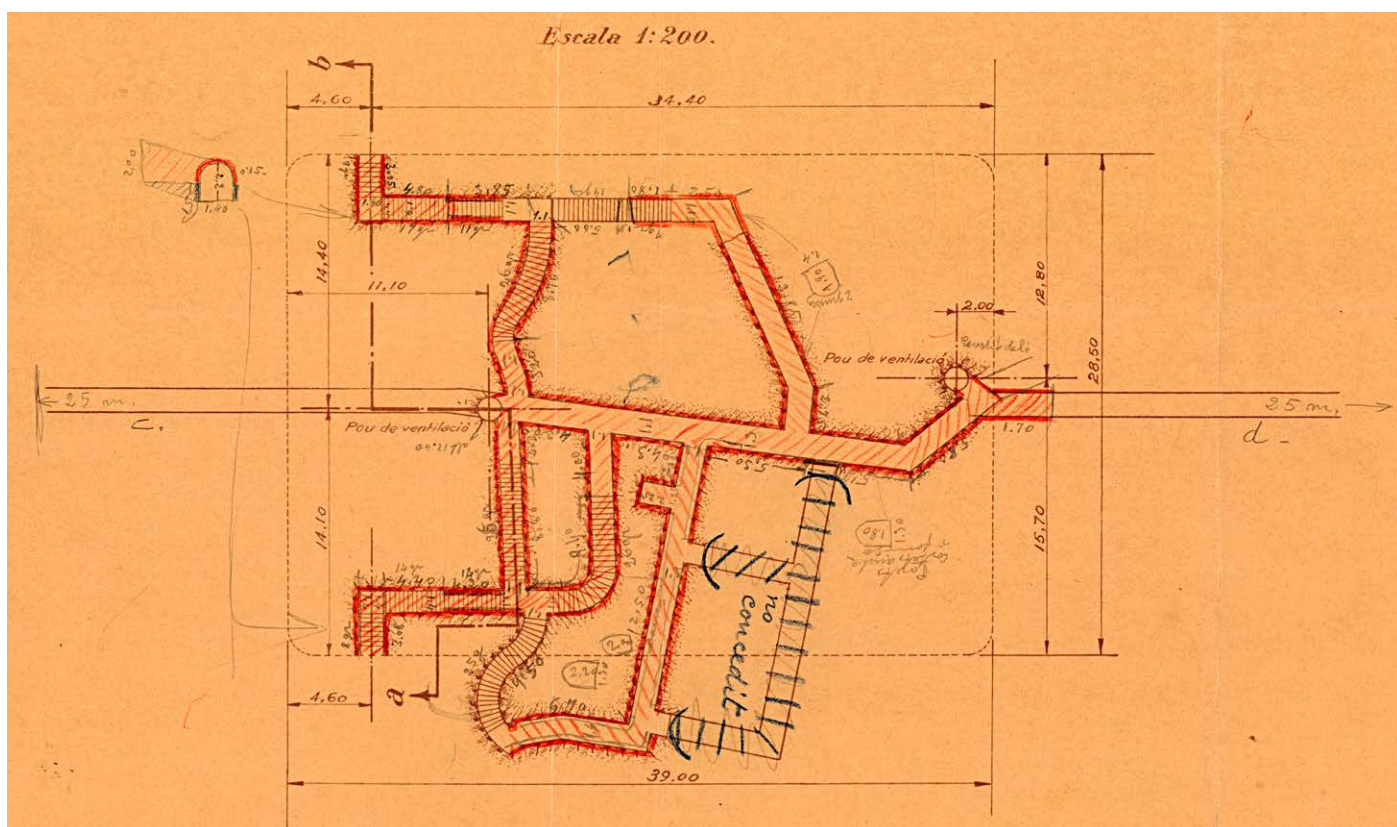
Taller d'Història de Gràcia Centre d'Estudis

Índex

Introducció	3
Els bombardejos, una nova estratègia militar	5
El bombardeig del 13 de febrer de 1937	8
El projectil del carrer del Perill	11
La construcció de refugis antiaeris	14
El veïnat es mobilitza	18
El refugi de la plaça de Raspall	21
El refugi de la plaça de Joanic	24
El refugi del carrer de Terol	28
El refugi de la plaça de la Revolució	32
El refugi de la plaça del Sol	37
El refugi de la plaça del Diamant	40
El refugi de la plaça de la Virreina	44
El refugi 14 (Biada - Bellver)	47
Els refugis després de la guerra	51
A tall de cloenda	55
Itinerari	60
Bibliografia	61

Introducció

Plànol del refugi de la plaça del Diamant de l'any 1937-38. AMC

Una de les novetats de la guerra moderna al llarg del primer terç del segle XX va ser la implantació progressiva de l'aviació, tant en el camp defensiu com en l'ofensiu. Incursions aèries que permetien, a més de bombardejar les línies de front enemigues, bombardejar també els nuclis de població civil de l'adversari que n'estaven més allunyats.

Un dels primers exèrcits que va experimentar i fomentar aquesta pràctica va ser l'alemany, durant la Primera Guerra Mundial. Després de bombardejar Bèlgica en la seva ofensiva contra França, amb els ze-

pelins, inicià una ofensiva contra la Gran Bretanya, i en especial sobre la capital, Londres, amb diferents contingents de zepelins que, malauradament per als alemanys, no van donar els resultats esperats. Malgrat tot, seguiren intentant atacar als anglesos en el seu territori, i finalment decidiren tornar-ho a provar amb els avions Gotha G-III, uns bombarders pesants bimotors, amb els quals formaren l'Englische Geschwader, una esquadrilla especial creada només per atacar Anglaterra.

Els atacs van començar el 25 de maig de 1917, amb una formació de vint-i-tres aparells, bombardejant

un camp d'aviació i centre canadenc d'entrenament a Essex. Dies més tard, el 5 de juny, una altra formació de vint-i-dos Gotha va tornar a atacar la mateixa zona, però en la incursió van perdre un avió. El 13 de juny, vint avions van deixar caure les seves bombes, en un radi d'una milla, sobre la Liverpool Street Station, així com sobre els *docks*, on van causar uns danys considerables i donat un cop molt fort a la societat britànica. Aquests atacs van esdevenir els primers bombardejos de la història.

Anys més tard, en esclatar la guerra civil espanyola, les aviacions alemanya, italiana i franquista s'uniren per atacar la República Espanyola, i van bombardejar de manera sistemàtica, a banda de les línies de front, els pobles i ciutats de la rereguarda. Una d'aquestes poblacions va ser la ciutat de Barcelona, que al llarg de la guerra va patir més de 180 bombardeigs entre marítims i aeris, els quals produïren uns 2.750 morts, prop de 7.000 ferits, més de 300 edificis destruïts i uns 1.800 de malmesos.

Els bombardejos, una nova estratègia militar

Empleats dels magatzems La Noguera, al carrer del Cigne cantonada amb Gran de Gràcia, protegint els vidres de les explosions dels bombardejos. JOSEP BARRILLON PARADELL/Fons NÚRIA BARRILLON PI

Arran de la publicació de 1921, *El Domini de l'Aire*, del general italià Giulio Douhet, un teòric militar que propugnava la utilització de la força aèria per atacar i destruir el cor de l'adversari i anul·lar la seva capacitat de resposta en el conflicte, els bombardejos van esdevenir una nova estratègia militar. La idea era la següent: si es bombardegen les famílies dels soldats a la ciutat, aquests es desmotivaran en la línia del front; si es bombardeja la ciutat de manera sistemàtica, aquesta quedarà col·lapsada.

Uns postulats que aplicaran durant la Guerra Civil a la ciutat de Barcelona, bombardejant-la sistemàticament, amb pocs aparells i de manera dispersa, no tant objectius militars i estratègics, sinó, en la majoria dels casos, barris obrers o zones de trànsit de persones, ja fos pel seu treball com per anar de compres.

Els atacs tingueren el màxim exponent els dies 16, 17 i 18 de març de 1938, en què, en menys de 48 hores, l'aviació legionària italiana va atacar la ciutat dotze vegades i va deixar prop d'un miler de morts.

Els barcelonins estàvem preparats per a tot menys per a les bombes que queien del cel

Els bombardeigs van afectar molt totes les persones que els van patir, gent corrent, que de sobte es van trobar immerses en una nova situació per a la qual no estaven preparades, i de la qual no hi havia precedents. Com es podia imaginar ningú que, tot passejant pel carrer, li podia caure una bomba al damunt? La guerra eren

trets, bombes, sang, mort, destrucció, però sempre lluny. La ciutat havia patit revoltes i avalots, però les batalles es coneixien per referència: la gent, els diaris, els llibres en parlaven; eren allà, com en una aventura, de la qual de tant en tant arribaven morts, ferits i gent desencisada. Però ara, amb aquesta nova situació, els tocava viure en directe aquell càstig que matava gent i destruïa cases, i que produïa un sentiment d'impotència en els que vivien aquells moments dramàtics.

L'apunt

Amb aquests atacs, els seus autors oblidaren l'article 25è de la Convenció de l'Haia, que deia: *Queda prohibit atacar ciutats, pobles, viles o edificis no defensats, siguin els que siguin els mitjans d'atac emprats, així com disparar sobre ells.*

La imatge

El bombarder Savoia-Marchetti SM.79, dissenyat per l'enginyer Alessandro Marchetti, l'any 1934, utilitzat per l'aviació legionària italiana durant la guerra civil espanyola per bombardejar des de la seva base a Palma de Mallorca totes les poblacions del Llevant entre Portbou i Almeria, entre elles la ciutat de Barcelona.

El bombardeig del 13 de febrer de 1937

Víctimes del bombardeig del 13 de febrer de 1937, al dipòsit de l'Hospital Clínic. AUTOR DESCONEGUT/AMDG-Fons JB-CEG

La nit del 13 de febrer de 1937, el vaixell de guerra italià Eugenio di Savoia, que havia salpat hores abans de la base naval de La Magdelana a l'illa de Sardenya, va bombardejar Barcelona.

Segons el punt "C" de l'informe secret de l'operació, l'objectiu era bombardejar el centre de la ciutat, sense cap més explicació.

Per la magnitud que va tenir i els estralls i les morts que va ocasionar a la ciutat, ha estat considerat per a moltes persones com el primer bombardeig que es produí sobre Barcelona, però, malgrat que no fos el

primer, sí que va ser el primer que es va deixar sentir amb tota la seva implacabilitat sobre les carns i els habitatges dels barcelonins, que els va recordar que estaven en guerra.

Un conflicte que estava a punt de complir set mesos, un temps durant el qual l'Ajuntament i la Generalitat havien començat a treballar en tot un seguit de mesures sobre defensa passiva, cercant o habilitant diferents espais com a refugis, així com donant diferents instruccions en cas que la ciutat patís algun bombardeig.

Malgrat tot, fou l'inici d'una nova realitat que es perllongà fins al 25 de gener de 1939, just un dia abans de l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat. Arran de la magnitud, pels edificis malmesos i pel nombre de morts i de ferits que va produir, el bombardeig del 13 de febrer va deixar molt impressionada tota la societat barcelonina, al mateix temps que generava un estat d'incertesa. El bateig de foc d'aquell dissabte de febrer va marcar un abans i un després. La ciutat va veure i entendre que el futur no seria gens fàcil i va fer evident als barcelonins l'estat de guerra en què es trobava immers el país.

Els primers morts a la ciutat

El 15 de febrer es va reunir en sessió extraordinària el Comitè Permanent de l'Ajuntament de Barcelona, per acordar com procedir en l'enterrament de les primeres 16 víctimes, i va acordar el següent:

Anunciar dia i hora de l'enterrament, que va fer-se l'endemà; l'assistència de la corporació municipal a la cerimònia; l'itinerari a seguir i on acomiadar el dol; que els partits no hi assistissin de manera separada ni amb banderes o pancartes, ja que era un dol general de la ciutat; l'enviament d'unes corones a les víctimes; l'assistència de la Banda Municipal, situada en el monument de Pi i Margall, per cloure l'acte; així com que no es pronunciés cap discurs.

Pel que fa al sepeli de totes les víctimes del bombardeig, es va acordar eximir-les de pagar els drets d'enterrament i facilitar un nínxol dels de lloguer, gratuïtament, per dos anys, al cementiri de les Corts, als que no disposessin de propietat funerària.

L'endemà, des de primeres hores del matí, una gran quantitat de persones, homes, dones i nens, afligits, indignats i dolguts, de tota condició i àmbits de la ciutat, es van anar concentrant al voltant de l'Hospital Clínic, així com al llarg de tot el recorregut per on havia de passar el seguici mortuori. Volien manifestar així el seu condol per la mort d'aquells ciutadans pacífics.

L'acció del bombardeig havia estat tan desproporcionada per a una ciutat a la rereguarda que les autoritats van fer d'aquest acte gairebé una qüestió d'estat. Per això, no és gens estrany que el comerç barceloní tanqués les portes per sumar-se al dol i que també molts tallers i fàbriques donessin les màximes facilitats als seus treballadors per assistir a la cerimònia d'enterrament.

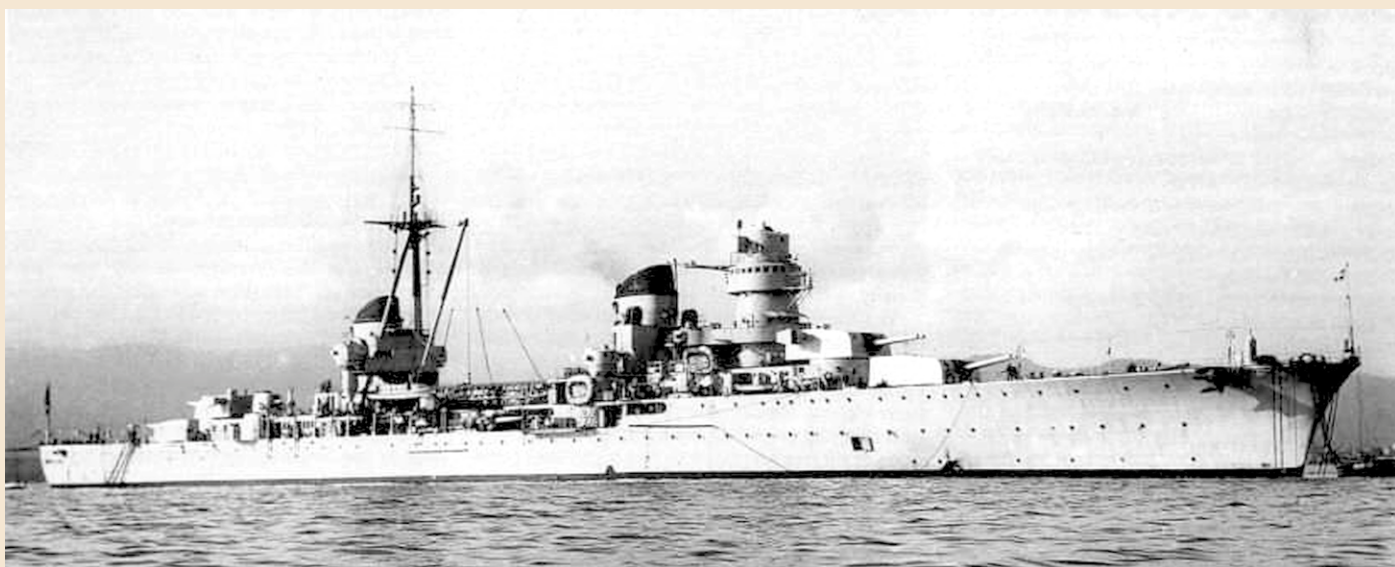
Seguint les instruccions acordades en el Comitè Permanent de l'Ajuntament i transmeses a la societat civil, no hi va haver banderes, ni pancartes de cap tipus, per donar més solemnitat a l'acte. Tan sols una bandera amb els colors de les ensenyes dels partits i organitzacions antifeixistes onejava al capdavant dels instituts armats.

L'apunt

A l'hora de sortida dels fèretres de l'Hospital Clínic, era pràcticament impossible fer un pas en aquell indret per la gran quantitat de gent que havia anat a acomiadar aquells herois anònims. Mentre en el frontispici de l'hospital onejava una senyera a mig pal, a la dreta del pati, un escamot de Mossos d'Esquadra estava preparat per retre honors a les autoritats del seguici i a la sortida dels difunts.

La imatge

El vaixell de guerra Eugenio di Savoia va ser un vaixell de la Regia Marina Italiana, que va formar part de la quarta classe de creuer lleuger Condottieri, conegut també com a classe Duca d'Aosta. Construït per Ansaldo a Gènova, va rebre el nom en honor del príncep Eugeni de Savoia. Artillat amb vuit canons de 152 mm, la nit del 13 de febrer va disparar nou salves d'entre 7 i 8 canonades, entre 63 i 72 projectils que van caure sobre Barcelona.

El projectil del carrer del Perill

Aspecte que oferia l'edifici de la cantonada dels carrers del Perill amb Venus l'endemà del bombardeig naval del 13 de febrer de 1937. AFB

Un dels projectils llançats sobre la ciutat va impactar en el tercer pis de l'edifici de la cantonada dels carrers del Perill amb el de Venus, el qual causà la mort del matrimoni Ribàs, destrossà part del sostre del segon pis i va fer precipitar trossos de runa sobre l'habitatge de la família Jove. Les dues nenes grans, la Joana i la Maria, van agafar els seus germans petits en braços, van guanyar l'escala i van poder arribar fins al carrer.

En aquells moments de desconcert i peremptorietat, el servei de bombers anava atenent les crides de socors dels ciutadans a mesura que els notificaven els avisos.

A Perill 45, els bombers van arribar a tres quarts d'onze de la nit, d'on van recuperar un cadàver d'entre la runa. Hores més tard, a les set i deu del matí del dia 14, els bombers tornaren al pis per fer-hi un reconeixement amb claror de dia, apuntalant-hi una biga.

D'aquest fet, Josep Anguera en deia: *vam anar a veure els efectes i al carrer del Perill-Venus, hi va haver morts, perquè un obús va petar al menjador on hi havia una família sopant. Recordo que això es va comentar molt.*

L'edifici fou catalogat de ruïna parcial i apedaçat amb maons que cobrien la llinda de la paret mestra del balcó afectat per l'explosió, i totes les altres llindes dels

balcons inferiors. Un pedaç que va està present durant gairebé setanta anys mostrant l'empremta d'aquella tràgica jornada.

Quan la guerra mata a casa

Sobre aquest atac, la Montserrat Sancho de Maduell en fa aquest relat en l'opuscle "Els dos anys i mig de la 'nostra' Guerra": *Tot just acabàvem de sopar*

i tu dormies al teu llitet (Àlvar Maduell), vam sentir una canonada tan eixordidora que ens quedàrem atordits. Vaig córrer a buscar-te, i sort de tenir una cortina davant del balcó, que va emparar els trossos de vidre que s'havien trencat, que no s'escampessin per terra. Jo, amb tu als braços, i el pare i els altres indagant què era el que havia estat. La senyora Sancho vivia a l'edifici del costat on va morir el matrimoni Ribàs.

L'apunt

L'endemà sí, ja deixaven passar la gent i, com que era diumenge, semblava que fóssim a la Festa Major, per la gentada que arribà a passar per veure l'esvoranc que hi havia a la façana del costat, escriu la Montserrat Sancho (op. cit.) sobre l'edifici del carrer Perill-Venus, per referir-se a la gran expectació que va generar la bomba i que va omplir el carrer de tafaners i badocs.

La imatge

Durant set dècades, l'edifici de la cantonada dels carrers del Perill amb el de Venus va mostrar perennement la cicatriu del bombardeig naval del 13 de febrer de 1937. Un testimoni de la cruenta Guerra Civil que va deixar de ser-hi a meitat de l'any 2007, quan el propietari va culminar la rehabilitació integral de l'edifici i va fer desaparèixer de la façana tot vestigi que pogués recordar la Guerra Civil, esborrant alhora una de les primeres ferides que va patir Barcelona en un bombardeig i fent un punt i a part en la història de la vila i de la ciutat.

La construcció de refugis antiaeris

Entrada al refugi dels carrers de Pau Claris amb el de Mallorca, durant la Guerra Civil. AUTOR DESCONEGUT/PROCEDÈNCIA DESCONEGUDA

A Barcelona, segons un llistat de l'època, apareixen registrats 1.402 refugis. Malgrat això, i arran de l'aparició de nous refugis en les darreres dècades, aquesta xifra podria ben bé augmentar en dos-cents refugis més. Quant a Gràcia, s'hi van construir trenta-quatre refugis subvencionats i vuitanta-set de no subvencionats, la majoria d'ells fets pels veïns dels diferents carrers i places.

Pel que fa als refugis construïts pels veïns, aquests sorgiren per iniciativa del veïnat. En els inicis van escapar de tot control municipal a causa de l'individualisme dominant i que, segons com, tendia fins

i tot a la indisciplina. A tot això, calia sumar-hi les desorientacions que es produïen a mesura que l'obra avançava. L'Ajuntament va aportar finalment tot el personal tècnic possible per verificar l'estat d'aquestes construccions, per tal que aconsellessin sobre millores i reforços o exigint les correccions dels defectes. Subministrava també els materials necessaris per a la construcció.

Pel que fa a aquest tipus de refugi, l'Ajuntament no va posar cap mena d'obstacles al desenvolupament, ni en nombre, ni en capacitat, ni emplaçament, llevat d'aquells casos, com és de suposar, d'admissió impossible o difícil.

Quant els refugis col·lectius, construïts per l'Ajuntament en diferents places, aquest va planificar en un principi onze grans refugis, tot i que més tard se n'hi afegiren alguns més. Estaven projectats per acollir de dues a tres persones per metre quadrat, cosa que suposava que un refugi de 1.000 m² podia aixoplugar entre 2.000 i 3.000 persones. Construïts a menys profunditat, però molt més resistents, aquests refugis estaven pensats per acollir després de la guerra determinats serveis de caràcter ciutadà, com banys, dutxes, sales de descans i lectura, botigues, etc.

Malgrat les bones intencions d'aquest projecte, cap d'aquests refugis es va poder acabar per culpa de l'escassetat de materials, de mitjans de transport i de la reducció de rendiment del treball personal. A Gràcia, l'Ajuntament va planejar el refugi de la plaça del Sol, de 800 m², i amb un pressupost de 484.163,83 pessetes, i el de la plaça del Nord, de 500 m² i un pressupost de 331.582,45 pessetes.

A banda, cal ressenyar també, els refugis habilitats en túnels de ferrocarril i metro, com el de l'estació de Fontana, els vint-i-quatre refugis de tipus clavegueram que construí l'Ajuntament, els refugis de fàbriques i tallers i l'habilitació de soterranis o semisoterranis com a refugi d'alguns edificis de la ciutat.

Tots eren arquitectes

La construcció dels refugis per part del veïns va ser tan anàrquica i tan polèmica, que va quedar fins i tot reflectida en l'article "El poble construeix refugis" d'A. M. publicat al *Diari de Barcelona- Estat Català*, el 8 d'abril de 1937:

... Els ciutadans de la popular barriada de Gràcia s'han decidit a fer ells allò que no feien els que hi tenien obligació. I han organitzat la construcció d'uns quants refugis subterranis que garantiran la seguretat de tots els veïns de la barriada, en cas de bombardeig. Nascuda d'una iniciativa particular, l'obra ja va endavant.

"L'esforç de tots" - L'obra va endavant i tots hi contribueixen, grans i xics. Tots hi treballen, homes, dones, i criatures. Els uns fan de paleta, altres fan de manobre, altres traginen terra i maons... Fa goig de veure aquells equips heterogenis afanyant-se com un formiguer, treballant amb entusiasme i realitzant l'obra comuna amb admirable germanor. Totes les hores del dia que els sobren de les tasques obligades, les dediquen a la construcció dels refugis. Hi treballen els diumenges sencers. Hi treballen les nits. És el treball de tots, l'esforç de tots posat al servei del bé comú. Una obra de col·lectivitat sorgida de manera espontània, generosa, desinteressada, abnegada...

L'apunt

Com a contraposició, l'11 d'abril, Florenci Tor publicava també en el *Diari de Barcelona - Estat Català*, l'escrit "Parlem de refugis", amb un to més realista i que s'ajustava més a la realitat:

... Manquen molts refugis a Barcelona. Però manquen refugis de veritat que no sols en tinguin el nom, que siguin veritablement útils, que reuneixin el màxim de garanties i siguin una plena salvaguarda dels que s'hi refugiïn. Amb el que no estic d'acord és que, amb l'afany i el pretext de construir refugis, es facin coves, pous, corredors subterranis, etc., que de tot podran tenir el nom menys de refugis car per tot podran servir menys per al que hom els destina.

Jo no sé d'una manera certa i detallada si tots els refugis que es construeixen a la barriada de Gràcia reuneixen totes les condicions de seguretat. No vull endinsar-me en qüestions de detall; solament diré d'una manera categòrica que el noranta-cinc per cent dels refugis, construïts i que es construeixen a les diferents barriades de Barcelona comptant-hi els de Gràcia, no reuneixen el mínim de seguretat que és indispensable.

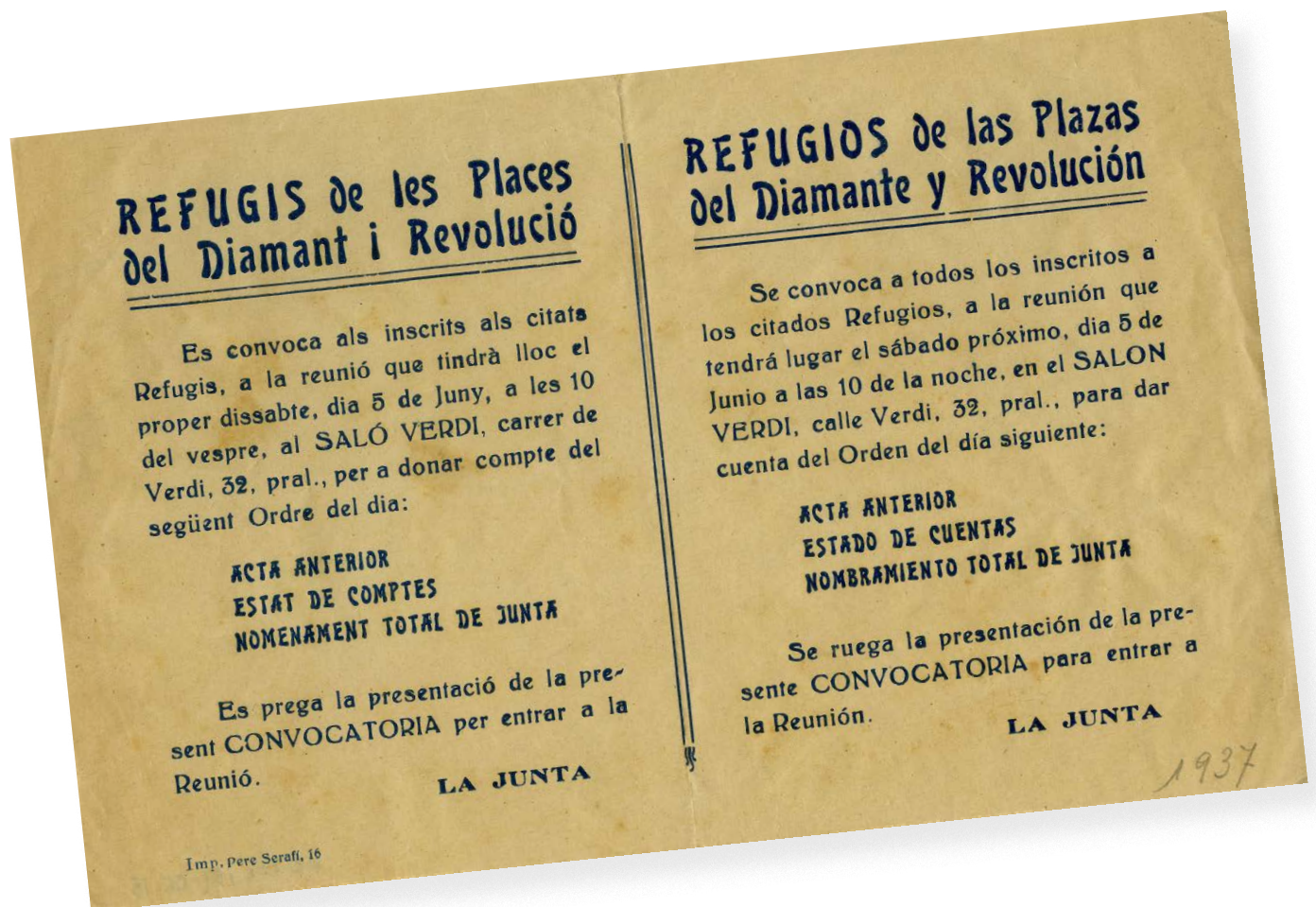
Davant d'això, potser ja és hora que s'acabi d'una vegada amb tanta espontaneïtat i amb tants desgavells ...

La imatge

Reproducció de la portada del *Diari de Barcelona Estat Català*, del 8 d'abril de 1937, on hi ha les fotografies de les obres de construcció de diferents refugis de Gràcia i l'article "El poble construeix refugis" d'A.M.

El veïnat es mobilitza

Full de mà dels refugis de les places de la Revolució i del Diamant convocant a una reunió al saló Verdi el 5 de juny de 1937. AMDG-Fons JB-CEG

Arran dels primers bombardejos, el veïnat dels diferents carrers i places van començar a mobilitzar-se per construir els diferents refugis antiaeris. Per a aquesta empresa es van adreçar als veïns i els van convocar a una reunió en algun punt conegut i proper, com va quedar reflectit en un full de mà que es conserva a l'arxiu municipal del districte de Gràcia, que els responsables van repartir entre els veïns i en què els convocaven a una primera assemblea per al dimarts 20 d'abril de 1937:

Preveniu-vos del perill!

Aquesta Comissió de Barri posa en coneixement de tots els veïns la necessitat de procedir a la construcció d'un refugi per a cas de perill i que reuneixi la màxima garantia de seguretat i higiene.

Ja està fet un estudi i els corresponents plànols per a la construcció del refugi esmentat i aprovats pels tècnics municipals, ja que el projecte reuneix les condicions necessàries per a aquest barri.

Advertim, doncs, que com és d'interès per a tots anar ràpidament a la realització del pla de Defensa Passiva,

el dimarts, dia 20 del corrent, tindrà lloc una reunió per tal de tractar del cas en el local del Cinema Verdi a les 9.30 de la vetlla.

Nota important: El veí que no assisteixi a la dita reunió es considerarà que no desitja utilitzar el refugi, i com sia que cal fer un cens, seria molt convenient per a tots fer acte de presència a la reunió a la qual sou demanats i esperem no deixareu d'assistir-hi.

Organització i finances

D'aquestes reunions, es formava una junta o comissió per tirar endavant l'obra, amb càrrecs com els de la presidència, secretaria, vicesecretaria, vigilància i ordre, higiene, sanitat, il·luminació, construcció i salva-

ment, economia,. També es fixava una quota setmanal que podia anar de les dues a les quatre pessetes per família i el treball voluntari de pic i pala que havien de fer els majors de setze anys fins a entrats en la trentena de cadascuna de les famílies sòcies del refugi.

La junta escollida també tenia les obligacions de fer complir totes les obligacions emanades, tant de la Junta de Defensa Passiva com les imposades per la mateixa comissió, i de vetllar perquè el refugi estigués sempre en perfectes condicions.

Mentre que els associats tenien l'obligació de pagar les quotes, seguir les normes de cadascun dels refugis i utilitzar-lo només en cas d'alarma real, marcada pels tocs de sirena d'inici i final de perill.

L'apunt

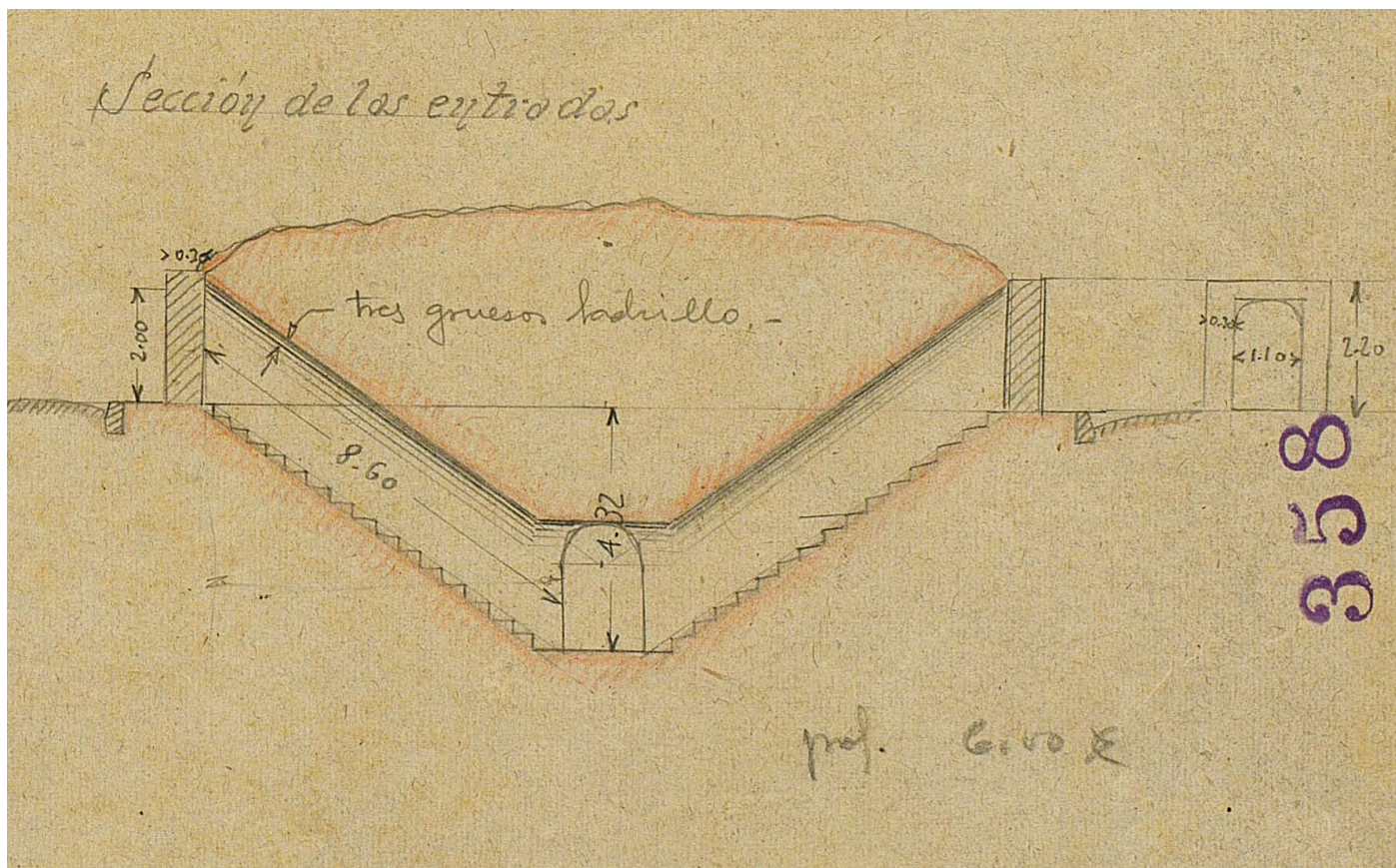
Amb la majoria dels refugis en marxa, el mes de febrer de 1938, la Junta Local de Defensa Passiva de Barcelona es va veure en la necessitat de reglamentar la gestió i l'ús dels diferents refugis de la ciutat, i de demanar-ne als gestors que s'adaptessin a la nova legalitat. En el cas dels refugis construïts o habilitats pels veïns, l'article XVI deia: *Per a cada refugi en construcció, construït o habilitat pels veïns, es constituirà una Junta responsable designada per sufragi directe entre els veïns usuaris o que contribueixin o hagin contribuït amb aportacions de treball o econòmiques, i dins dels vuit dies següents, s'enviarà a la Junta Local de Defensa Passiva de Barcelona còpia de l'acta de constitució. Les que ja estiguin constituïdes en l'actualitat compliran aquest requisit dins dels vuit dies següents de publicada aquesta disposició.*

La imatge

Rebut setmanal que feien servir els constructors del refugi antiaeri de la plaça de la Virreina, similar al que utilitzaven moltes entitats per cobrar la quota als seus associats, com els diferents carrers de la festa major, basat en un o dos fulls amb els tiquets de les cinquanta-dues setmanes de l'any.

El refugi de la plaça del Raspall

Esbós de 1939 de l'entrada doble del refugi de la plaça del Raspall, fet poc abans de la seva clausura. AMC

El refugi de la plaça de Roque Barcia (actualment coneguda com a plaça del Raspall) es va construir a 10 metres de profunditat, amb el sistema de galeria de mina, en una zona de terra fluixa, sense revestiment de maons i amb una longitud de 198,95 metres per 1,10 d'amplada i 2,10 d'alçada.

Segons els indicis, el formaven dues galeries perpendiculars i tenia una forma que podria recordar la imatge d'una hèlix. La galeria principal, més llarga, s'estenia des de la plaça fins al carrer de Torrijos amb Puigmartí, creuant per sota la fàbrica. L'altra galeria,

més curta, arrencava a meitat, més o menys, del corredor principal i anava per sota del carrer de Voltaire (l'actual carrer de Siracusa) fins a l'altura del carrer del Progrés, on hi havia una altra entrada.

Segons els documents trobats i les opinions de la gent, el refugi era de terra; per tant, la comissió del refugi només es va veure capaç d'excavar els gairebé dos-cents metres de galeria, una tasca que, segons un dels documents, van dur a terme 4 miners, 1 paleta i 1 manobre. Finalment, el tancament es va produir el mes de maig de 1939.

No tot van ser flors i violes

Una construcció en la qual no tot van ser flors i violes. Dels documents que han arribat fins als nostres dies, se'n desprèn la desesperació que van viure els responsables durant les obres. Uns papers que alguns estudiosos del tema han ignorat segurament perquè són contraris a l'esperit romàntic de la construcció i participació de gent en aquesta mena d'empreses.

Uns escrits que, sorprenentment, estan redactats en castellà i evidencien l'estat de desesperació de la comissió que el gestionava, davant de la poca implicació dels veïns en la construcció. El primer escrit que es conserva, adreçat als veïns de la zona del Raspall, és

de final del mes de juny o començament del mes de juliol de 1937, i s'hi convoca els veïns a una reunió, el diumenge 4 de juliol, amb proclames com aquestes:

Ja sabeu el que feu en no voler contribuir?

Ja penseu en els vostres fills, dones i vells?

No us adoneu que el donatiu d'UNA PESSETA a la setmana és una quantitat mísera per una obra tan humanitària en els moments tràgics en què vivim?

Que malgrat que poguéis tenir una part positiva, no deixava de ser un crit contra l'ofec que patia la comissió.

L'apunt

Maria Pont: *Al costat del mercat de l'Abaceria, al carrer Torrijos hi havia una entrada del refugi que anava fins a la plaça del Raspall.*

Roser Rovira: *Al refugi de la plaça del Raspall, hi vam anar dues vegades, tenia una entrada a tocar el carrer Tordera, que era de fang. La meva mare, quan va veure allò es va espantar; es va pensar que tot el fang podia caure-li a sobre i que s'ofegaria.*

Concepció Gil Pérez: *Quan sentíem la sirena, agafàvem les mantes i anaven cap a baix, els túnels eren de terra i del sostre penjaven unes bombetes.*

La imatge

Full de mà del refugi de la plaça Roque de Barcia (Raspall) enviat pels seus gestors als associats, el mes de febrer de 1938, en què els convidaven a una reunió de veïns per parlar de la construcció del refugi, tot amenaçant-los que si no hi havia prou quòrum, presentarien la dimissió, aturarien les obres i tanca-rien el refugi.

REFUGIO PLAZA ROQUE BARCIA

Se le convoca a Vd. a la REUNIÓN DE VECINOS que tendrá lugar el martes, día 22 del corriente, a las 9 y $\frac{1}{2}$ de la noche, en el local del ATENEO POPULAR DE GRACIA (Voltaire, 41), haciéndole presente que de no verse esta Comisión correspondida con su asistencia y colaboración, se verá precisada a presentar la dimisión, suspendiendo las obras y cerrando el refugio.

De lo necesarios que son actualmente los refugios, basta comparar la resistencia que ofrecen los edificios últimamente destruidos por los bombardeos habidos, para comprender como quedarían los que existen en nuestra barriada.

Piense que, si por egoísmo o negligencia hubiese entre sus familiares alguna víctima que lamentar, pesaría sobre su conciencia por tener una gran parte de responsabilidad.

Por lo tanto, espera esta Comisión, se verá asistida con su presencia a la citada reunión y ofrecerá su buena colaboración.

Barcelona, Febrero de 1938

LA COMISIÓN

El refugi de la plaça de Joanic

Estat de la plaça de Joanic durant la construcció del refugi antiaeri l'any 1937. BRANGULÍ FOTÒGRAFS/ANC

Com en altres indrets de la ciutat, els veïns de la plaça de Joanic es van organitzar per construir un refugi en galeria de mina al subsol de la plaça, d'1,20 metres d'amplada per 2,25 metres d'alçada, una llargada de 146,88 metres i a una profunditat d'uns 7,25 metres.

De forma més o menys rectangular irregular, sobretot pel que fa a la galeria paral·lela al carrer de Ramón y Cajal, repartits en quatre corredors perimetrals i un de central amb inici a la banda del carrer de Bruniquer i al qual faltaven uns metres per arribar a la de Ramón y Cajal. A la galeria central, hi van construir

dos habitacles continus com a farmaciola i infermeria, mentre que per facilitar l'accés al refugi es van fer quatre boques d'entrada, per on també extreien, amb cabassos, la terra de l'excavació.

Malauradament, el refugi només estava embastat. De les cinc galeries, només dues, la de la banda del carrer de Bruniquer i la central, tenien acabades les parets i la volta del sostre amb maons i amb bancs d'obra adossats a la paret. Quant a la de la banda del carrer de Bruniquer al de Ramón y Cajal, costat Llobregat, on hi havia les dues comunes, només tenia revestida una paret amb un banc longitudinal adossat. Les restants eren de terra, tal com els havien excavat i amb bancs collats a la paret amb ciment.

La terra extreta va anar a parar damunt de la plaça, que va augmentar el nivell aproximadament entre 3,50 i 2,50 metres. El refugi disposa d'instal·lació elèctrica amb uns fils i aïllants collats al sostre i amb bombetes distribuïdes estratègicament per les galeries; com a il·luminació d'emergència, es van adossar a les parets es van fer uns petits suports on col·locar-hi espelmes o similars.

L'hort sobre el refugi

El cas de voler fer un hort en les terres sobrants de damunt de la plaça és potser una anècdota, però va generar tot un seguit d'escrits que van arribar fins a la *Gasetta Municipal* de Barcelona. Tot començà quan Genís Flaqué i Roig, veí de la plaça, demanà permís

a l'Ajuntament per utilitzar les terres dipositades per fer-hi un hort, el 16 de juny de 1938, amb una instància manuscrita, on demanava: *...cercar un tros de terreny situat sobre el Refugi de la Plaça Joanic, que les terres sobrepujen de quatre a cinc metres sobre el pla de dita plaça, per a treballar-lo i plantar, és pel que a Vte acudeixo en sol·licitud perquè em siga concedida aquesta demanda...*

La petició va passar per diferents departaments de l'Ajuntament, que finalment decidí en el Comitè Permanent, celebrat el 14 de juliol de 1938, desestimar la instància del ciutadà Genís Flaqué i Roig, pel fet de ser indispensable que les terres de protecció del refugi tinguessin la consistència més gran possible.

L'apunt

Xavier Camps: *al refugi no es va fer cap pou de ventilació, perquè amb les quatre entrades ja estava prou ventilat, a més, així s'evitava que a través d'ells pogués sortir alguna llum que donés pistes als avions. Sempre hi havia dos veïns encarregats de vigilar-lo i mantenir-lo net.*

Francesc Miñana, cec des de la infantesa: *Aquelles imatges tàctils les recordaré tota la meua vida; aquelles escales mal fetes, aquelles parets humides i poc acabades, aquell ambient inhòspit i desagradable. En Sebastianet m'ho feia tocar tot, fins i tot, aquelles coses on nosaltres no podíem arribar. A voltes fèiem puntetes o bé m'enfilava damunt d'ell per poder palpar alguna cosa que a ell li semblava curiosa o poc natural.*

Trinidad Borràs: *La meua mare encara no sentia la sirena, ja estava dins, les vegades que va baixar, sempre preocupada de com trobaria la casa en sortir, i jo sempre li deia: "salvaràs la vida, però no tindràs una camisa que posar-te".*

La imatge

Obertura del refugi de la plaça de Joanic el mes de setembre de 2001, per construir-hi un aparcament sota de la plaça. Una construcció que va acabar amb gairebé tot el refugi. Per sort, tota una galeria, la que anava de Bruniquer a Ramón y Cajal, costat Llobregat, on hi havia les comunes, va quedar per darrere de la pantalla del pàrquing. En un punt, convenientment, s'hi va fer una marca per si algun dia es vol recuperar aquest tros.

El refugi del carrer de Terol

Un aspecte dels treballs de refugis, a la barriada de Gràcia, i els seus "responsables", informant el nostre company González (Puig-Farran)

Reportatge fotogràfic de la construcció del refugi dels carrers de Terol amb el de Torrijos publicat en el diari *Última Hora*, del 22 de març de 1937. AMDG-Fons JB-CEG

Al'hora de construir un refugi per protegir-se dels bombardejos, qualsevol solar era bo. Aquest és el cas del que els veïns dels carrers de Torrijos, Terol, Vallfogona, Perla i Ramón y Cajal van construir al carrer de Terol, 41-43, cantonada amb Torrijos, dins d'un magatzem de fustes. Una obra que, sota el títol "*Refugis! Refugis! A Barcelona se'n construeixen en gran quantitat*", recollia el diari de la tarda *Última Hora*, el dilluns 22 de març de 1937.

Aplegats en una reunió a mitjans del mes de març, veïns d'aquests carrers decidiren tirar-lo endavant. Establiren una quota de vint-i-cinc cèntims setmanals per

família i cercaren l'ajut de l'Ajuntament i la Generalitat. En aquest sentit, reberen un ajut econòmic de la Junta Local de Defensa Passiva de Barcelona de 6.558,75 pesetes, mentre que de l'Ajuntament aconseguiren 15 bigues de fusta de 4 metres, procedents de l'enderroc del convent de Santa Clara. A aquestes ajudes cal afegir-hi una altra de la Cooperativa Teixidors a Mà.

El refugi estava construït a uns 8 metres de profunditat, més dos o tres metres a sobre en superfície, mentre que a l'interior, segons explicacions de Josep Anguera, *Es baixava per dins de la finca, però en paral·lel al carrer Torrijos, fins al de Terol, en aquest punt hi havia una galeria paral·lela al carrer Terol i d'aquesta*

galeria sortien tres galeries més en direcció al carrer de Vallfogona. El refugi tenia una sortida a Torrijos, una altra, gairebé davant de la Cooperativa Teixidors a Mà, i una tercera en un petit solar molt estret i que feia angle, que donava al carrer Ciudad Real, on hi havia el magatzem del Manel dels ous, un home que amb un carro repartia ous per les botigues. Mentre que les galeries eren totes de terra.

Un refugi sota les fustes

Malgrat ser un refugi subvencionat i de certa importància, acabada la guerra les noves autoritats no el van

incloure dins del nou pla de refugis, segurament perquè una gran part estava construït en terrenys particulars.

Durant anys, es va poder seguir accedint al refugi, i l'entrada estava sota una gran pila de fusta. En el temps, el propietari, Ignasi Soler, va cedir el magatzem a un tal senyor Bordallo, qui hi volia criar xampinyons a l'interior. Adaptaren les galeries per a aquest menester amb una nova instal·lació elèctrica, noves baranes i refent les escales. Malauradament, aquest projecte va fracassar i els que havien de servir de coixí per als xampinyons acabaren fent-se malbé.

L'apunt

Segons el diari Última Hora, el veïnat era el protagonista, homes, dones i criatures entorn de la construcció.

Som una seixantena de veïns que ens rellevem a diferents hores, segons ens ho permeten les nostres tasques. Uns ho fan al matí; d'altres, en plegar a la tarda, i els més, a la nit, després de sopar. La mainada també ajuda en allò que pot. Trauen cabassos de terra, pedres...

Les dones també hi col·laboren proveint-nos de cervesa, refrescos i a més a més constitueixen diguem-ne el departament de Propaganda. S'encarreguen de la persecució dels qui es queden al cafè fent la "manilla" i fins que no els veuen amb el pic i la pala no els deixen tranquils.

És de remarcar també que entre nosaltres els menys pertanyen al ram de la construcció. Ací vénen escriptors, dependents de merceries, un farmacèutic, etc. I tots ells donen un rendiment insospitat.

La imatge

El magatzem de fustes del carrer de Terol, 41-43, propietat inicial d'Ignasi Soler, més tard del senyor Bordallo i finalment de Fustes Girona. Venut a la constructora Federico Vallet, SA, per fer-hi habitatges, el 1974, va ser enderrocat. Durant les obres de construcció del nou edifici van necessitar una vintena de camions de morter per taponar les galeries del refugi.

El refugi de la plaça de la Revolució

Galeria del refugi construït a la plaça de la Revolució durant la Guerra Civil el 26 de juliol de 1937. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

Arran de les imatges publicades pel *Diari de Barcelona-Estat Català*, del 8 d'abril de 1937, i del full de mà dels refugis de les places de la Revolució i del Diamant en què es convocava a una reunió al saló Verdi el 5 de juny de 1937, sabem que el refugi de la plaça de la Revolució es trobava en plena activitat constructora i, a més, que els impulsors d'aquesta obra magna era una junta formada per veïns d'aquesta plaça i de la del Diamant.

Diuen que en temps de guerra les coses passen molt de pressa. Quan encara amb prou feines feia uns tres mesos que hi estaven treballant, la junta dels refugis

de les places del Diamant i Revolució va convocar els associats dels esmentats refugis a una reunió, el dissabte 5 de juny, a les 10 del vespre, al Saló Verdi, del carrer de Verdi, 32, amb el següent ordre del dia: "Acta anterior, estat de comptes i nomenament total de junta", tot preguntant als assistents que havien de dur aquella convocatòria per poder assistir a la reunió.

Del que va succeir en l'esmentada reunió no se'n sap res, però, dels resultats, sí. Un document posterior del mes de juny, referent al refugi de la plaça del Diamant, dona compte en els seus primers apartats de com va acabar aquella reunió:

Company: Ens plau d'assabentar-vos que en la reunió celebrada el 5 de l'actual al Saló Verdi (Verdi, 32, pral.) fou aprovada per l'assemblea la proposta de dissolució de les juntes dels refugis de les places de la Revolució i del Diamant que fins aleshores havien actuat conjuntament...

L'objecte de la dissolució no ha estat altre que el desig de continuar les obres amb més rapidesa.

Les noves juntes de la plaça de la Revolució i de la plaça del Diamant van procedir a la liquidació de les despeses i dels ingressos corresponents a cada plaça amb la deguda atenció, i la junta de la plaça del Diamant va rebre en concepte de saldo la quantitat de mil cent trenta-sis pessetes amb seixanta cèntims...

Un final inesperat o no per a un projecte de cooperació en "Temps de Guerra" però que va abocar els veïns d'ambdues places a seguir les obres amb criteris diferents.

Un dels millors

Construït per un grup indeterminat de veïns a uns 12 metres de profunditat, el refugi tenia una longitud d'uns 163 metres de galeria de mina en forma de laberint o illes, d'una amplada d'1,25 metres i 2 d'alçada. Una obra en la qual hi va haver dos paletes que hi van treballar i que cobraven cada dia, el Pep Pastor i l'Isidre Puig.

Les obres van començar amb l'inici de la construcció d'un pou, més o menys a l'altura de la font que hi havia al mig de la plaça. Mentre que, paral·lelament, s'iniciava també a la plaça l'obertura de la primera entrada, davant de la farmàcia que encara hi ha al carrer de Ramon y Cajal. Uns treballs que avançaren ràpidament. Calia connectar la primera entrada amb el pou com més aviat millor, ja que això facilitaria molt les obres.

El dia que uniren la galeria amb el pou, hi va haver festa grossa. Fins a aquells moments, tota la terra de l'excavació l'havien tret, escala amunt, amb cabassos. Amb l'obertura del pou, la retirada de la terra sobrant era més fàcil. Col·locada en cabassos, eren transportats amb un carretó fins al peu del pou, on eren hissats cap a la plaça, i on l'escampaven per donar més consis-

tència al refugi, fins al punt que, al final de la guerra, el gruix que hi havia sobre la plaça era d'entre un i dos metres.

A banda de treure la terra, el pou també servia per baixar a l'interior del refugi tot el material que calia per a la construcció: maons, totxanes, sacs de ciment, sorra, etc. I, a més, aquesta instal·lació també servia com a conducte de ventilació del refugi.

Setmanes més tard es va començar a construir la segona entrada, més o menys on avui hi ha el quiosc de diaris, i la tercera, a la part de dalt, davant de l'actual botiga de mobles. També es va intentar fer una quarta entrada davant del bar Canigó que no va prosperar per motius tècnics.

Com altres refugis, aquest també rebé algunes ajudes de la Regidoria d'Urbanització i Obres de l'Ajuntament, com ara tres portes de fusta, quatre bigues de fusta de 5,00 metres de llargada i 40 llates de fusta de 3,00 metres de llargada, tots aquests materials provinents de l'enderroc d'esglésies i edificis destruïts.

Quant a serveis, el refugi disposava d'aigua corrent, d'una cisterna amb bomba manual, instal·lació elèctrica de 110 watts i d'emergència de 12 volts, dos banys, un per als homes amb un plat a la turca, i un altre per a les dones amb tassa; una habitació com a infermeria i una altra com a farmaciola. Tot plegat, sumat a les diferents galeries amb bancs adossats i amb les parets perfectament arrebossades, feia d'aquest refugi un dels millors que s'han trobat.

La reobertura del 1994

Clausurat el refugi el maig de 1939, s'inaugurà a la plaça, el 18 d'agost de 1940, un parvulari amb dos pavellons, que restà en peu fins que es va enderrocar l'any 1986. Uns anys més tard, el 1994, arran de la necessitat de dotar Gràcia de nous aparcaments subterranis, l'Ajuntament va decidir fer-n'hi un de quatre plantes.

Des d'abans de començar les obres, l'empresa constructora tenia coneixement de l'existència del refugi, però, malauradament, no tenia cap plànol, per la qual cosa calia fer-hi unes cales per ubicar-lo. Trobat finalment un punt d'accés, a través d'un terraplè, la notícia

va córrer per Gràcia a la velocitat del vent i aquella mateixa nit un grup de veïns amb lots es llançaren terraplè avall i van fer un dels primers recorreguts per l'interior. Segons testimonis, alguns dels visitants s'endugueren diferents peces de l'interior, com el regulador de la bateria, la garrafa de salfumant i un portalàmpades múltiple que hi havia a la infermeria.

Arran del rebombori que es va crear entre el veïnat per l'aparició del refugi, Xavier Valls, regidor del Districte, va demanar a la constructora que habilités una entrada perquè els veïns poguessin accedir-hi. Finalment, el 26 de juliol de 1994, moltes veïnes i veïns es concentraren al mig de la plaça per visitar la troballa, un viatge en el temps, bé per curiositat, bé perquè havien pres part en la seva construcció o n'havien estat usuaris.

L'endemà, les obres continuaren avançant, com les visites clandestines nocturnes que alguns veïns, passavolants, amics i amigues, feien cada vespre en marxar els treballadors. Una pràctica que es mantingué fins que les màquines va començar a buidar la plaça.

Unes restes per a la història

Com a part d'una de les galeries, arribava més enllà de la pantalla del pàrquing, sota dels edificis de la plaça, i es va poder salvar aquest tros que inclou la infermeria i la farmaciola. Inaugurat l'aparcament, aquestes restes, ubicades a la quarta planta del pàrquing, es van poder visitar regularment durant anys. Malauradament, el mal ús i l'escàs manteniment obligà l'Ajuntament a tancar l'espai per seguretat. Unes restes històriques que estan pendents d'una imminent restauració.

L'apunt

Miquel Parcerisas: *A casa teníem la clau del refugi, quan sonaven les sirenes de dia, obria la porta del carrer Verdi que se'n deia, em quedava fora i esperava que la gent hi entrés. La gent sentia les sirenes, veien els avions, però no entraven. Penso que l'efectivitat del refugi va ser més moral que de protecció. La gent no en va fer gaire ús. Si hagués estat al nucli antic de Barcelona, segurament hauria tingut més clients que no pas aquí.*

Neus Nonell Frigola: *El meu pare, Josep Nonell, que era lampista de professió, és qui va fer la instal·lació elèctrica i de l'aigua del refugi. Bé, si no ho va fer tot, si va dissenyar com havia de ser, i va construir el sistema de la bateria per generar electricitat d'emergència de 12 volts, però no va poder acabar la feina, ja que va haver de marxar al front.*

Miquel Parcerisas: *La feina es va suspendre, dos o tres mesos abans d'acabar la guerra, la gent va deixar de baixar a treballar. Potser perquè ja no hi havia la voluntat d'enllestir una cosa que se sabia que no tenia gaire utilitat, ja que els avions no bombardejaven Gràcia.*

La imatge

Veïnes i veïns de Gràcia baixant al refugi de la plaça de la Revolució, per unes escales improvisades, el matí del 26 de juliol de 1994. Una jornada plena de records i anècdotes explicades per diferents persones que havien viscut aquells moments tràgics com Joana Prat, Josep Anguera, Josep Maria Prims, Josep Roma, Jaume Sangenís o Miquel Parcerisas, entre altres, que l'endemà ocuparen diferents planes dels diaris.

El refugi de la plaça del Sol

Enderroc del refugi construït a la plaça del Sol durant la Guerra Civil a principi de la dècada de 1980. AUTOR DESCONEGUT/ALBERDI

El plantejament de la construcció del refugi de la plaça del Sol va començar dilluns 29 de març de 1937, un mes i mig després de l'atac de l'*Eugeni di Savoia*, quan l'enginyer director dels Serveis Tècnics d'Urbanització i Obres de l'Ajuntament es va adreçar al cap del Servei d'Edificis Públics i Cases Obreres, i li va sol·licitar els seus serveis amb la màxima urgència: un projecte de refugi de defensa antiaèria d'aplicació a la plaça del Sol, de la barriada de Gràcia, que, per mitjà de lleugeres modificacions ulteriors, pugui ser convertit en lloc d'instal·lació de petits serveis ciutadans. Amb

una capacitat mínima de 1.000 persones i possible ampliació fins a 3.000 i una resistència per a bombes de 100 quilos.

Calia tenir en compte el nombre d'habitants que vivia a Gràcia i la manca d'espais aptes per habilitar refugis; per tant, s'havia d'aprofitar tota la superfície de la plaça del Sol per emplaçar-lo.

Estructurat amb una gran sala de tres naus sostinguda per columnes i als costats una sèrie de departaments que es comuniquen pel fons a fi de facilitar encabir-hi les persones que l'havien de fer servir.

Als extrems i al costat de les escales, hauria d'haver-hi hagut els vàters per a homes i per a dones i dos a dispensari o altres serveis. Mentre que, a sota les voltes d'escala, s'hi guardarien els estris de neteja o altres coses.

Dels 800 metres quadrats del refugi, l'any 1939, quan es van tapar els seus accessos, només estava construïda la part estructural, a una profunditat de 4,30 metres i amb una entrada doble revestida i amb graons. Les noves autoritats van considerar que aquesta construcció era un refugi i, per tant, no s'hi va fer cap intervenció per convertir-lo en uns banys públics.

Banys públics per al veïnatge

Pensant en la posterior utilització de l'espai del refugi, acabada la guerra, les autoritats municipals de Barcelona van preveure de reconvertir aquesta instal·lació en un servei de banys públics, atenent a les poques condicions higièniques de les cases de Gràcia. Un projecte que dividia la superfície de l'espai en tres naus, a les de banda i banda, s'ubicarien a cascuna, 12 cambres de bany de 3x3 metres, amb banyera, lavabo, bidet i vàter, en total 24. Mentre que la nau central serviria d'entrada i per ubicar-hi alguns petits establiments de venda d'articles de neteja entre altres coses. Quant a l'estructura externa, es preveia retirar unes tapadores de formigó armat, que estaven incrustades al terra de la plaça - sostre del refugi i col·locar-hi unes claraboies trepitjables de peces de vidre amb armadura, per fer arribar llum natural als banys.

La reobertura del 1981

Els anys van anar passant sense que ningú fes cap moviment urbanístic a la plaça, fins que en la primera quinzena de gener de 1981, la revista *Carrer Gran* trencava aquest oblit amb l'article "Misteri a la plaça del Sol", on Cesc Gruartmoner, l'autor, al mig de l'escrit parlava sobre "El secret de la plaça".

És un tema que ha restat oblidat. Em refereixo al refugi antiaeri que es va construir al subsol de la plaça durant la guerra civil. Sembla com si els veïns que van viure aquells anys haguessin decidit enterrar a la vegada el refugi i el seu record. Tanmateix, el refugi encara hi és... i el record també.

Uns nou mesos més tard, el 2 d'octubre de 1981, els bombers entraven al refugi de la plaça del Sol, així com la regidora del Districte, Mercè Sala, el conseller de Districte, Sr. Rifé, i Xavier Valls, entre altres. Aquell cap de setmana hi va haver molts curiosos que s'atansaren fins a la plaça per poder contemplar aquella obra, a cuitacorrents la revista *Carrer Gran* va publicar en el número de la primera quinzena d'octubre una petita crònica amb unes fotografies.

A finals del mes d'octubre, el dissabte 31, el districte de Gràcia va obrir el refugi a totes les persones que volguessin visitar-lo. Mesos després, les obres del pàrquing van acabar amb el refugi, i res del que s'havia parlat, de deixar en la primera planta una secció com un element d'arqueologia urbana, es va complir, ja que tot va desaparèixer i en el seu lloc es va construir l'actual aparcament subterrani.

L'apunt

Joana Pintanell: *Primer van fer uns forats, en els quals posaven uns ferros a dins i després anaven abocant el ciment, però la seva construcció va ser molt lenta, tothom deia "això no s'acabarà mai".*

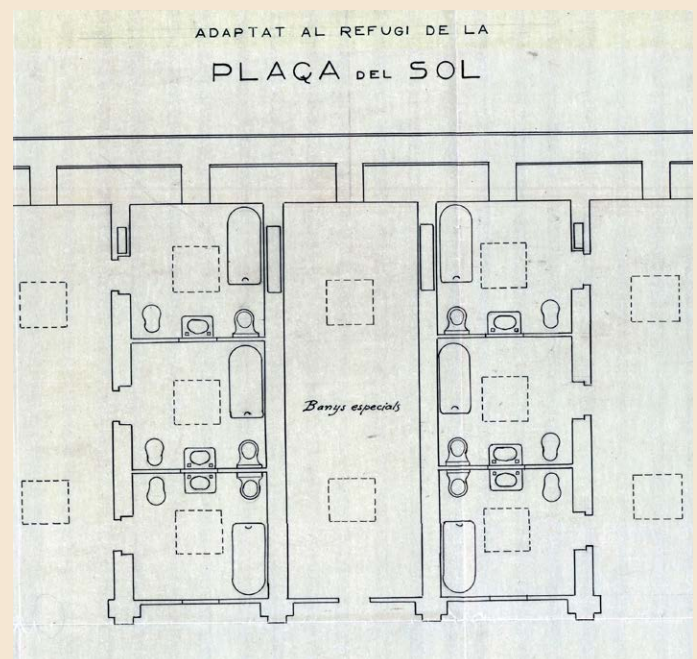
Josep Anguera: *Aquells anys teníem el taller de fusteria a la plaça del Sol, i allà l'Ajuntament va fer un refugi que no es va acabar mai. El van fer a base de morter, molt de morter i molt de ferro; no era un refugi, era un búnquer; tenia una sola planta i una entrada pel carrer Xiquets de Valls, tocant a Planeta, a la meitat de la plaça hi havia una entrada on ara hi ha la sortida del pàrquing i una segona a l'altra banda. Tenia moltes voltes i columnes amb volta rodona.*

Jaume Pintanell: *Treien la terra i la posaven a sobre la plaça, això va generar muntanyes de terra, on nosaltres fèiem guerres amb pots de carbur, que els enceníem i explotaven.*

Joana Pintanell: *Van fer una porta, però nosaltres baixàvem a jugar amb llanternes, llums de petroli i espelmes, fent fins i tot foc per cuinar patates.*

La imatge

Retall del plànol de reconversió del refugi en uns banys públics on es pot apreciar en detall la distribució de cadascuna de les cambres de bany previstes en el projecte.

El refugi de la plaça del Diamant

Fotografia de la construcció del refugi de la plaça del Diamant publicada al Diari de Barcelona Estat Català, del 8 d'abril de 1937. HEMEROTECA

Amb les obres de construcció del refugi de la plaça del Diamant en marxa, la junta dels refugis de la plaça del Diamant i de la Revolució decidí convocar una reunió entre els associats el 5 de juny de 1937, al saló Verdi, per tal de parlar de l'estat dels comptes i fer el nomenament total de la Junta.

Pel que s'hi anunciava, aquesta era una reunió de tràmit, però la realitat fou una altra: la dissolució de les juntes dels refugis de les places de la Revolució i del Diamant que fins aleshores havien actuat conjuntament, aprovada per l'assemblea.

Arran de tot això, es procedí a nomenar una nova junta només per a la construcció del refugi de la plaça del Diamant, constituïda per les persones següents: Ramon Parral, president; Joan Mur, vicepresident; Carles Montmany, secretari; Pere Pla, vicesecretari; Manuel Gràcia, comptador; Pere Camps, tresorer; Josep Campos, Estanislau Molinero, Delfí Comella, Àngel Garcia, Alfred Giralt i Jaume Bragulat, vocals; Pere Quer, vocal comissari del Refugi, i Antoni Gil, vocal tècnic de les obres.

El refugi, testimoni d'una època

El refugi de la plaça del Diamant, construït a uns 12 metres de profunditat, en galeria de mina en forma de laberint, té una llargada de 69 metres, per una amplada d'1,10, una alçada de 2 metres. Inexplicablement, a l'interior mitjà hi ha cinc escales que connecten amb les dues que enllacen amb el carrer, quan el més normal era fer galeria, una obra més fàcil i que permetia acollir més persones. Quant als serveis, el refugi disposava de dos pous de ventilació i extracció de terres, un habitacle d'infermeria, amb un armari encastat a la paret del fons i dos grans bancs de pedra com a lliters; llum elèctrica amb algunes bombetes i un enllumenat d'emergència adossat a les parets.

Les obres van començar per l'entrada del cantó Besòs i gairebé en superfície van topar amb una zona rocosa que els va costar molt de trencar, més tard sobrí la segona entrada, a l'altra banda. Al mig de la plaça es va fer un pou per on, amb corriola, es treien els cabassos de terra, que homes, joves i nens traginaven per la galeria subterrània. Una vegada a dalt, els cabassos de terra s'abocaven damunt la plaça. Un treball que feien els veïns normalment de nit, quan plegaven de la feina. Durant el dia hi havia paletes i algun voluntari. Els associats que col·laboraven en els treballs de construcció pagaven una pesseta a la setmana i els que no tenien una quota més elevada; aquests diners, entre altres coses, servien per pagar els operaris que treballaven en el refugi.

Un d'aquests fou Pere Brasó Serratosa, del qual es pot dir que va ser el paleta del refugi, ja que hi va estar treballant des del començament fins a pocs mesos abans d'acabar la guerra. Els diners recaptats servien també per comprar material de construcció, malgrat que a la majoria els arribava per diferents aportacions de l'Ajuntament.

Un dels primers materials que aconseguiren foren 2000 maons procedents de l'enderroc del Convent de la Divina Providència, del carrer Biada-Verdi. Poc temps després aconseguiren de la Regidoria d'Urbanitzacions i Obres de l'Ajuntament de Barcelona cinc metres cúbics de grava de la pedrera del Morrot i 2.000 maons de quart, 20 sacs de ciment Pòrtland, 20 sacs de ciment lent i cinc sacs de ciment Griffi dels magatzems d'edificis municipals del carrer Wad Ras, 55.

A mesura que van anar passant els mesos i ja entrats en l'any 1938, la gent es va anar cansant i, a poc a poc, van deixar d'anar a treballar al refugi i d'utilitzar-lo, el 25 d'octubre de 1938. Pere Brasó Serratosa va adreçar una carta al seu fill, Pere, en la qual li deia: *Encara no he cobrat del refugi, la Junta de Defensa Passiva no paga les subvencions, només cobrem del que es recapta del veïnat i només som jo i un manobre, tots els altres han marxat i se'ls deuen setmanades*. Poc després Pere Brasó Serratosa va deixar de treballar al refugi, en ser mobilitzat.

Acabada la guerra, el refugi va quedar a mercè de qui hi volgués entrar, les criatures entràvem a jugar i els vailets baixaven a jugar a metges i infermeres. Arribats al 15 de maig de 1939, uns treballadors procediren al seu tancament, aixecant una paret de maons davant de cada un dels pous de ventilació, que es van reomplir després de terra. A les entrades, un cop enderrocades les casetes d'obra que hi havia sobre la plaça, van aixecar un mur al mig de cada una de les dues escales i les van reomplir de terra fins al nivell de la plaça.

Pilar Frutos l'activista de la recuperació

L'any 1991, durant les obres de reforma de la plaça, que la tornà al seu pendent natural, integrant-hi els dos carrers laterals, els obrers van trobar indicis de les primitives entrades del refugi. Feta la corresponent consulta als responsables del Districte, aquests convingueren que calia amagar la troballa i no dir res. Per tant, les obres continuaren.

Poc temps després, l'any 1994, arran de l'obertura i destrucció en gran part del refugi de la plaça de la Revolució, la historiadora Pilar Frutos va anar investigant diferents aspectes dels refugis, mentre començava a reivindicar l'obertura del refugi de la plaça del Diamant, una tasca a la qual es va sumar la també historiadora Judit Pujadó.

Endegaren una campanya per a la recuperació, a la qual s'afegiren diversos col·lectius, que recolliren més de 5.000 signatures en demanda de la seva restauració i recuperació, i que presentaren al Districte de Gràcia, l'any 1999, amb la plataforma "Gràcia no oblida, Recuperem el refugi de la plaça del Diamant" un manifest.

Finalment, la tenacitat de la Pilar Frutos va arribar a bon port i la regidora de Gràcia, Teresa Sandoval, ac-

ceptà obrir el refugi. El 8 d'abril de 1999, uns obrers van fer un petit forat a la plaça, no van errar, era una de les entrades del refugi. Tenien les referències clares d'on calia picar, fruit de la reforma feta uns anys abans. La nova obra va comportar obrir una petita rasa, per on extreure una part de la terra que els obrers havien col·locat el mes de maig de 1939 i enderrocar la paret que, a mitja escala, tapiava el refugi.

Dies més tard, la tarda del dilluns 12 d'abril fou el gran dia, i gairebé seixanta anys després de la clausura, es podia tornar a accedir-hi. Els primers que hi entren van ser els membres del cos de bombers, per avaluar-ne l'estat, i havent comprovat que no hi havia cap mena de perill, va començar la visita. Per facilitar-ne l'accés, els bombers hi acabaren col·locant una escala que facilitava salvar el desnivell que hi havia entre la superfície de la plaça i el terra del refugi.

Entre les persones que aquell dia van entrar el refugi, hi havia la regidora del Districte, Teresa Sandoval; la historiadora Pilar Frutos; el conseller tècnic, Max Arias, alguns tècnics del Districte i diversos veïns, entre els quals hi havia Pere Brasó Soriano, fill de qui havia estat un dels seus paletes i diferents periodistes tant de Gràcia com de la ciutat.

Un espai per a la memòria

Malgrat la bona predisposició per desenvolupar el projecte de recuperació del refugi i establir un centre per la pau a la plaça, tot això va seguir un ritme més lent. Arran de les eleccions municipals de juny de 1999, Teresa Sandoval va ser substituïda per Ferran Mascarell, el qual va continuar amb el projecte de recuperació, i va encarregar al Departament d'Enginyeria de la Construcció de la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC) una anàlisi del refugi per detectar patologies que poguessin afectar-ne l'estructura, les causes i possibles solucions.

Un estudi fet pel professor Pere Roca Fabregat va validar l'obertura del refugi amb algunes consideracions. Com que l'accés al refugi era molt precari, amb

una trapa de ferro a terra, poc viable per a l'obertura al públic, calia fer algunes obres per adaptar-lo a les visites dels ciutadans, així com protegir-ne la conservació.

El mes d'abril de 2001, va començar la primera fase de les obres, que se centraren en la remodelació de l'entrada existent, la construcció d'unes escales noves i un petit vestíbul, que servís d'aïllant, i es va instal·lar també a la superfície una porta metàl·lica horitzontal amb mecanisme basculant i un enllumenat provisional a l'interior.

El maig de 2003, arran de les noves eleccions municipals, Ricard Martínez fou el nou encarregat de tirar endavant el projecte de convertir el refugi en visitable. Una obra a la qual es va afegir la nova reurbanització de la plaça i que va comportar un replantejament d'on i com s'havia d'ubicar la segona entrada.

L'obra va començar els darrers dies del mes de desembre de 2005, encara que el gruix es va fer durant els primers mesos de l'any 2006. Quant al refugi, l'entrada existent va ser remodelada totalment, es va anul·lar l'escala construïda el 2001 i se'n va fer una de nova, paral·lela a la primitiva, que enllaçava amb un petit vestíbul. A la segona entrada, i després d'haver trobat part de la primitiva, es va fer el mateix, una escala paral·lela, que enllaçava amb l'antiga, però sense vestíbul. Ambdues entrades es van dotar d'una doble porta per mantenir el microclima del refugi, i en la superfície es van col·locar dos badalots de vidre, que recorden les antigues casamates d'obra que protegien les entrades del refugi. Es va millorar també l'enllumenat i les baranes de les escales.

Finalment, el 10 de novembre de 2006, el refugi es va presentar als mitjans de comunicació i, aquella mateixa tarda-vespre, el regidor Ricard Martínez, acompanyat dels consellers d'Esquerra Republicana, la historiadora Pilar Frutos i alguns veïns de la plaça, feren la primera visita. Posteriorment, a començaments del 2007, es van iniciar les visites guiades adreçades a les escoles i al públic en general.

L'apunt

Bonifaci Giralt Iglesias: *Així que el refugi va estar condicions, va començar a utilitzar-se; disposava de llum elèctrica, encara que quan sonava l'alarma, tallaven l'electricitat i els usuaris baixaven amb quinqués; també recordo que dins hi havia una mena de llànties que encenien quan no hi havia electricitat.*

Maria Martínez Colominas, explica: *Quan sonaven les sirenes, prenia unes mantes, agafava les criatures, el Santi tenia mesos i el Jordi cinc anys, i amb la meva mare tiràvem escales avall fins a la plaça del Diamant; quan et ficaves allí dins, semblava que entressis en un nínxol, havies de baixar moltes escales de terra, després seies en uns bancs fets de terra, en tot el recinte no hi havia gaires bombetes, nosaltres només hi vam anar dues vegades, ja que no ens van quedar ganes de tornar-hi més.*

La imatge

Rodatge d'una de les seqüències del film "Mirant el Cel" de Jesús Garay, en una de les galeries del refugi amb la intervenció de l'historiador Joan Villarroya, l'octubre de 2007. Una pel·lícula produïda per Isona Passola i que girava entorn dels bombardejos de la Guerra Civil.

El refugi de la plaça de la Virreina

Credencial de la Junta Local de Defensa Passiva de Barcelona, atorgat a Joan Cullell, responsable de l'enllumenat del refugi de la plaça de la Virreina. JOAN CULLELL

Deu dies després del bombardeig del dia 13 de febrer, el dia 23, un grup de veïns del voltant de la plaça de la Virreina s'aplegaren al Saló Verdi amb la voluntat de crear una comissió per construir refugis al barri de la Virreina.

Tot seguit, la comissió escollida, mentre feia arribar als veïns un document programàtic amb una butlleta de participació, instal·lava la secretaria al carrer de Verdi, 32, en el mateix Saló Verdi, i es posava a disposició de qualsevol persona que necessités més aclariments o volgués fer alguna aportació sobre el tema.

Quant a la butlleta de participació, aquesta requeria el nom del cap de família, el domicili, el nombre d'homes de més de setze anys de la casa, les edats, l'ofici que tenien, així com les hores que disposessin per col·laborar.

A començament del mes de març, una altra proclama posava en marxa el refugi de la plaça de la Virreina, anomenada llavors de Ferrer i Guàrdia. Encapçalada amb un, *Refugis, refugis, refugis, al crit de ciutadans...!!*, estava adreçada a tots els veïns d'aquella secció.

Un dels problemes inicials fou el de no disposar de les suficients eines per iniciar els treballs. En aquest

sentit, Jaume Soliba, un dels paletes del refugi, es va adreçar a l'Ajuntament de Barcelona, el qual, el 23 de març de 1937, els concedia sis pics, quatre pales, tres xapos, dotze cabassos i tres pics de mina a retirar de la secció de paviments del Palau d'Agricultura, per ser utilitzats en la construcció del refugi, i que havien de retornar una vegada acabada l'obra.

En aquests inicis, també tingueren un paper actiu, entre altres, Joan Tort Ferrandis, fill de l'adrogueria de la cantonada de la plaça amb el carrer d'Astúries, que va estar molt vinculat en la construcció, i Delfí Codina, que era inspector de l'Ajuntament de Barcelona i que s'encarregava de fer tota la paperassa del refugi.

Un refugi sota l'església

Quant a l'obra, aquesta es va fer a uns 6 metres de profunditat, utilitzant el sistema de galeria de mina, amb una longitud de 116 metres per 1,30 d'amplada i 2,10 d'alçada. Es va desenvolupar una gran part per sota de l'església de Sant Joan, i tenia com a particularitat que no totes les entrades estaven totes en la via pública, sinó que una es trobava dins de l'església, una altra en un dels patis del col·legi de la Salle de Gràcia, que aleshores estava a tocar el Torrent de Vidalet, i la tercera a la plaça, davant del número 3.

Els treballs van començar fent un forat davant de la carnisseria de la plaça, per on treien la terra, mentre obrien l'escala i guanyaven, a través de la nova galeria construïda, el pou que havien obert a un extrem de la plaça a tocar el carrer d'Astúries, per on, obert aquest accés, es continuà traient la terra per aquest punt. Una terra que era dipositada al mig de la plaça i que va acabar generant una certa incomoditat als veïns. Avançades les obres, sobre aquesta entrada es va construir una casamata d'obra, envoltada de terra, per donar-hi més protecció i evitar que entressin elements estranys per l'escala.

Seguint les petjades d'altres refugis, la Regidoria d'Urbanització i Obres els va facilitar, procedents dels enderrocs de convents i esglésies, quatre trossos de ferro rodó per a baranes, de 3,50 m de llargària, dues portes de fusta de 2,00 x 0,70, una porta d'armari de 0,80 x 1,00 i onze bancs de fusta.

De l'entrada de dins de l'església, que estava ubicada al peu de l'altar, entre aquest i la sagristia, no hi ha

referències de com es va construir, potser perquè l'edifici l'ocultava i només era coneguda pels usuaris que la feien servir normalment. Malgrat tot, se sap per Fèlix Olive Guilera, que la nau central estava plena de terra, entre un metre, metre i mig. Això és perquè la terra sobrant la van anar deixant a l'interior de l'edifici.

Acabada la guerra, el refugi va ser clausurat, en diferents temps i de diferents maneres. L'entrada de la plaça, la van anul·lar els serveis contractats per l'Ajuntament, el mes de maig de 1939, i van enderrocar la petita construcció de protecció, van cegar les escales i el tros de galeria que anava fins al pou de ventilació, que consideraven límit de la parròquia.

Quant a l'entrada de dins de l'església, segons explicava Josep M. Ribó, un dia que estaven reunits un grup de sis o set nois a Lluïsos de Gràcia, el senyor Ribàs, propietari d'una ferreteria del carrer Bonavista, ens va demanar ajuda per tapar aquesta entrada, amb l'ajuda de pales, pics i altres estris, i fent cadena, van anar omplint de terra aquell forat.

L'entrada del Torrent d'en Vidalet

Pel que fa a l'entrada del Torrent de Vidalet, aquesta es va obrir en un dels patis del col·legi de la Salle de Gràcia, a pocs metres d'aquest carrer, davant del de Congost. Una feina prou complicada, ja que s'excavà en el curs del torrent i es trobaren unes terres molt sorrenques; per salvar aquest contratemps, es feren les parets de l'entrada amb maons plans, mentre que al sostre es col·locaren trossos d'unes bigues llargues, que s'havien aconseguit, per evitar els esllavissaments. Unes fustes tallades de 20 bigues de 5,00 metres de llargada, que la Regidoria d'Urbanització i Obres els havia subministrat i que van tallar amb una serra de trencar en un dels patis del col·legi.

Com que l'entrada del Torrent de Vidalet era en una finca particular, poca cosa se'n sap. L'única cosa coneguda és que els Germans de la Salle van vendre l'escola a la Fàbrica Can Fabregas Jorba, que hi aixecaren l'edifici que avui es coneix. Durant anys, acollí un taller mecànic de cotxes d'una marca coneguda. En finir aquesta activitat, l'agost del 2007, les obres de reforma de l'espai deixaren al descobert uns quants dies una part de l'entrada del refugi d'aquest indret, on actualment hi ha l'agència de publicitat FlandeCoco.

L'apunt

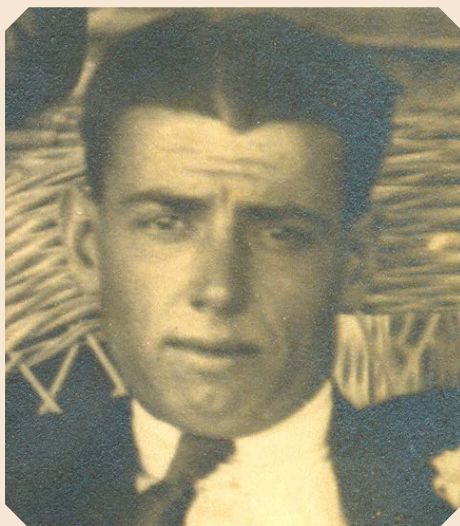
Lola Prat Gamisans: *Pel refugi pagaven dues pessetes que passaven a cobrar cada setmana i que llavors eren molts diners. Després, a l'hora de començar l'obra, la feina que van tenir per trobar eines per poder treballar! Faltava de tot.*

Joan Cullell Altimiras: *Al refugi hi treballaven dos paletes i tres manobres; el corrent elèctric del refugi l'agafaven de l'edifici de la cantonada del carrer Astúries amb el de la Creu, a més, el refugi tenia un doble sistema d'enllumenat, el d'emergència el produïen uns acumuladors de 6 volts tipus bateria de cotxe, que estaven en un petit armari encastat a la paret.*

Lola Prat Gamisans: *Vaig baixar dues o tres vegades, amb la meua mare, per acompanyar la meua tia i el meu nebot. Hi accedíem per l'entrada que hi havia davant de la botiga, l'escala tenia baranes de fusta i els graons eren de terra. De tant baixar i pujar, es desfeien i els paletes posaven pedres o algun totxo. Dins hi havia bombetes penjades amb un cordill. La galeria del túnel era de terra amb un banc de fusta, de dalt a baix a cada banda.*

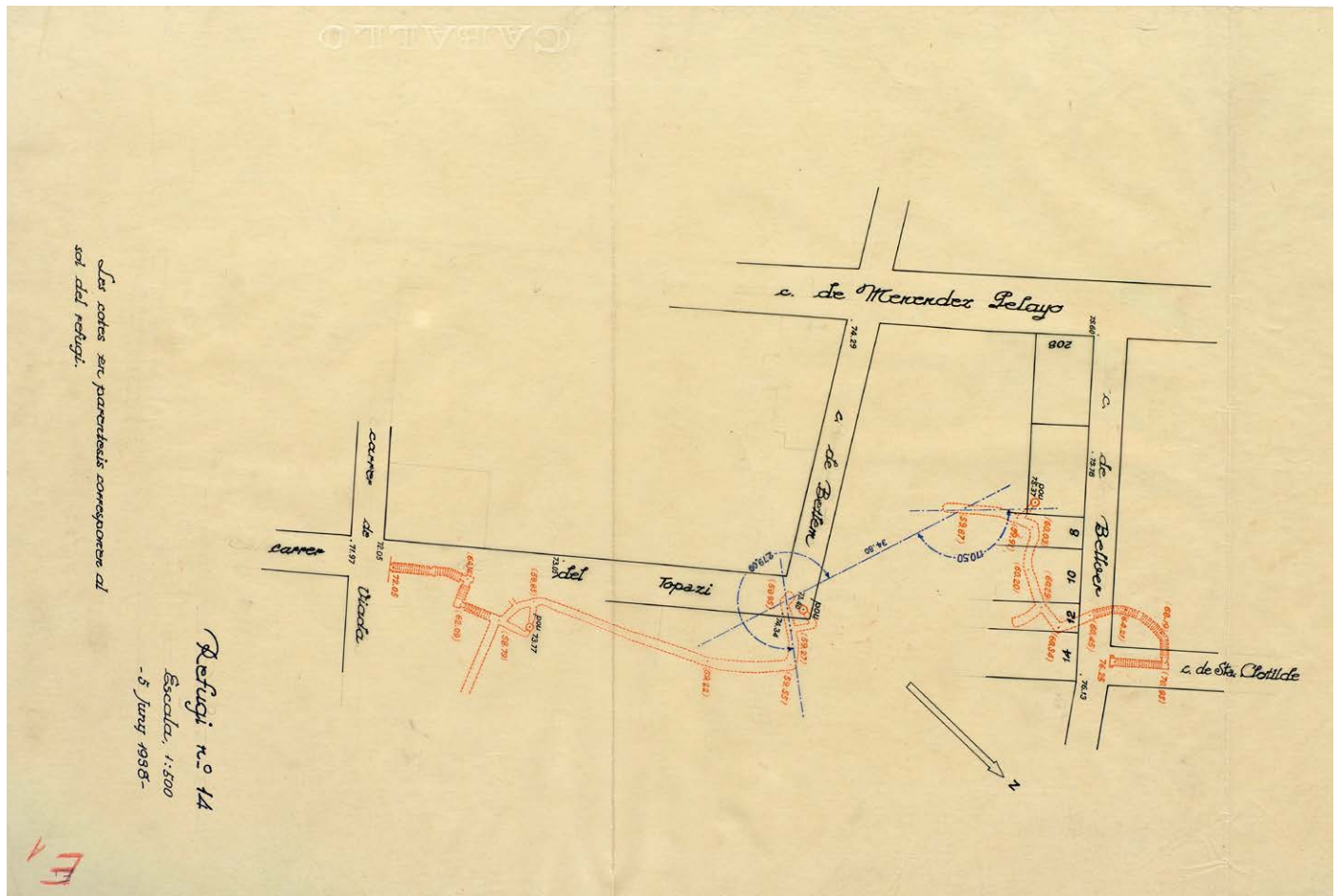
La imatge

Imatge de Jaume Soliba, nascut al carrer del Topazi, el 21 d'abril de 1900, mutilat de guerra de quan complia el servei militar al nord de l'Àfrica. Vivia al carrer del Congost, 22 (avui 14) 1r 1a, soci de l'Artesà, va treballar d'encarregat de paletes del Foment d'Obres i Construccions, d'encarregat d'obres de l'Ajuntament i finalment va anar a l'empresa privada. En la seva feina d'inspector d'obres de l'enderroc del convent de la Divina Providència, durant la Guerra Civil, va ser el responsable de custodiar una moneda d'or d'una unça de Ferran VII, 1818, que va ser trobada en aquella obra i que va lliurar a l'Ajuntament de Barcelona.

Gràcies a la seva implicació en el món de la construcció, esdevingué cabdal a l'hora de tirar endavant les obres del refugi de la plaça de la Virreina. Malgrat la seva forta implicació en aquesta construcció i de ser un mutilat de guerra, en el moment de la crida de la lleva del biberó la seva quinta també va ser mobilitzada i va haver de marxar de Barcelona. Finalment, com tants altres soldats, va haver de travessar la frontera amb França en la caiguda de Catalunya.

El refugi 14 (Biada - Bellver)

Plànol de la construcció del refugi 14 entre els carrers de Biada i de Bellver. AMC

Com en altres indrets de la ciutat, els veïns de l'àrea que englobava els carrers de Verdi, del Torrent de l'Olla entre el de Rubí i el de Sant Salvador, de Topazi, de Santa Àgata, de Betlem, de Bellver, de Santa Clotilde, de Sant Salvador entre el de Verdi i el Torrent de l'Olla, de Biada, etc. decidiren unir-se per construir un refugi.

El lloc escollit va ser l'illa de cases que anava des del carrer de Biada fins al de Bellver, entre Verdi i Topazi. Com que, en el moment del començament de l'obra, el convent encara estava en peu, obriren les entrades a les voreres.

Una la van obrir al carrer de Verdi, a l'altura del número 99, davant de l'antiga porta de l'església, on es va construir una mena de garita, amb una porta de reixa de ferro. L'altra entrada era al carrer del Topazi, gairebé tocant al de Biada. Així mateix, se'n obri una altra entre la vorera i la calçada del carrer de Santa Clotilde, a tocar amb el de Bellver, i més tard una quarta, al carrer de Betlem, prop del Torrent de l'Olla.

Per tal d'organitzar el treball voluntari i saber la disponibilitat de cadascun dels veïns i la quantitat d'hores que aquests estaven disposats a aportar, imprimiren un full de mà que portava com a títol *Refugi treball voluntari*, que repartiren entre totes les llars del que

podria ser l'àmbit d'influència del refugi, en el qual es demanaven dades com el nom i cognoms, el domicili i els dies i hores de treball; també hi havia un apartat per a observacions i un espai per a la data i la signatura de l'interessat. Al peu, una nota hi deia: *Aquest full serà recollit el proper diumenge.*

El convent de la Divina Providència

Un dels edificis religiosos que va resultar malmès amb motiu de la sublevació militar del 19 de juliol de 1936 va ser el Convent de la Divina Providència, que es trobava al carrer de Biada, entre Verdi i Topazi. L'església va quedar totalment destruïda i el convent patí grans desperfectes.

Arran del foc que va afectar l'immoble, el 21 de juliol, els veïns, en sentir-se amenaçats, van demanar l'auxili dels bombers, segons detalla l'informe núm. 368 d'aquest cos. Gairebé sis mesos després, el 4 de gener de 1937, el Servei d'Edificis dels Serveis Tècnics de l'Ajuntament, seguint instruccions rebudes sobre edificis incendiats i susceptibles de ser enderrocats, van trametre a la superioritat una primera relació de diferents edificis afectats, que, després d'una inspecció prèvia, consideren que s'haurien d'enderrocar, entre els quals figura l'esmentat convent del qual fan la següent valoració.

Exconvent de la "Providència" (carrer Verdi cantonada Providència) (Gràcia) es troba interiorment en estat ruïnós i pot considerar-se com a no aprofitable. A més a més, es troba fora de l'alineació oficial (avançat) del carrer de la Providència...

El 22 de gener de 1937, el Negociat d'Obres Públiques de la Comissió d'Urbanització i Obres va adreçar un escrit al Comitè Permanent Municipal, en què proposen que s'enderroqui i que aquests treballs s'adjudiquessin al Sindicat Únic del Ram de la Construcció.

El 30 de gener, l'interventor municipal comunicà oficialment al Sindicat Únic del Ram de la Construcció l'acord pres pel Comitè Permanent. L'11 de març, un altre comunicat instà el cap de Serveis de Gas i Electricitat que, amb la màxima urgència, siguin trets i retirats els comptadors de gas i d'electricitat, així com els aparells telefònics que hi pugui haver, i que es retirin també totes les escomeses.

Finalment, el convent va desaparèixer del tot, i va deixar un gran solar sota el qual s'havia començat la construcció d'un refugi.

La moneda d'or

Durant les obres d'enderroc de l'antic convent, els obrers hi van trobar una moneda d'or. Una peça de la qual es va fer càrrec el senyor Jaume Soliva, inspector de l'esmentada obra, veí de Gràcia i un dels paletes i promotor del refugi de la plaça de la Virreina.

Malgrat estar en guerra, l'assumpte de la moneda va prendre una volada que fins i tot arribà al Comitè de la Permanent de l'Ajuntament, en el qual, segons les actes, van acordar:

Fer-se càrrec de la moneda d'or d'una unça de Ferran VII, 1818, trobada en les obres d'enderroc de l'exconvent de la Providència, i lliurada per l'inspector de les dites obres, Jaume Soliva, en nom i representació dels companys... i lliurar la dita moneda al dipositari municipal, a fi que, en compliment dels preceptes en vigor, faci, a la seva vegada, lliurament d'ella a la Generalitat de Catalunya, en qualitat de donatiu, tota vegada que no procedeix constituir-la en dipòsit, per tal com l'esmentada moneda no té propietari; que resti a poder del cap del Departament de Dipositaris el rebut que la Generalitat lliuri com a document de descàrrec, i remetre el rebut que de la dita moneda lliuri el dipositari al conseller-regidor d'Urbanització i Obres.

Un refugi construït des de dos fronts

Les obres del refugi van començar en dos fronts, des dels carrers de Topazi amb el de Biada en direcció cap a la muntanya i des dels carrers de Santa Clotilde amb el de Bellver en direcció cap al mar, amb l'objectiu de trobar-se més o menys al mig.

Quant a l'entrada del carrer de Topazi, alhora que construïen l'escala per guanyar una profunditat d'entre tretze i quinze metres, obriren un pou de ventilació i enllaçaren poc després ambdues obertures mitjançant un tram de galeria, una estratègia que els va permetre economitzar esforços i agilitar l'obra, ja que a través del pou extreïen les terres sobrants de l'excavació i baixaven els materials necessaris per seguir l'obra.

Pel que fa a l'entrada del carrer de Santa Clotilde, s'obria en direcció muntanya. Després del primer tram, les escales tombaven a l'esquerra i anaven girant fins a vèncer gairebé els 180 graus. En aquest punt s'arribava a la màxima profunditat i s'iniciava la galeria, la qual avançava en ziga-zaga fins a arribar al nivell del patí d'una escola que hi havia a la cantonada del Torrent de l'Olla amb el carrer de Bellver, on es va obrir un altre pou amb la mateixa finalitat que l'anterior.

Poc després es van començar les obres de l'entrada del carrer Verdi, unes escales que continuaven amb una galeria de mina que connectava amb les escales de Topazi i que també utilitzava el pou de servei construït en aquesta banda.

Setmanes més tard, es va construir un tercer pou, a l'altura del carrer de Topazi amb Betlem, per facilitar la feina del tram central, i també s'iniciaren les obres d'obertura d'una quarta entrada a la cantonada del Torrent de l'Olla amb el carrer de Betlem. Aquest accés, malgrat la bona voluntat de la junta del refugi, no va acabar d'enllaçar amb la resta de l'obra. Una altra de les coses importants de l'obra va ser la unió de les dues galeries, seguint les indicacions del topògraf municipal, senyor Ramoneda, que va marcar la direcció que havien de seguir les galeries. Finalment, els dos fronts es van trobar i la galeria central quedà connectada en tota la seva longitud.

Com altres refugis, aquest també va rebre materials de l'enderroc de diferents edificis religiosos, com una porta de fusta d'1,40 x 2 metres, per una banda, i dues portes de fusta per una altra. A més a més, els seus promotors compraven altres materials com sacs de ciment, totxos, que arribaven en carro i els guardaven al forn del Cleries a la cantonada del carrer de Verdi amb el de Providència. Una família que va haver de fugir en començar la guerra, en sentir-se amenaçats.

La junta constructora

Per tal de tirar endavant la construcció del refugi, els veïns crearen una associació i escolliren una junta directiva encarregada de gestionar les obres, el manteniment i l'administració, que estava formada per:

Antoni Guixà, president; David Barba, Rafael Guílera i Emili Homs, Vigilància i Ordre; Josep Planas, Higiene; Eduard Baxeras, Sanitat; Joan Coma, Il·luminació; Jaume Sala, Construcció i Salvament; Camil Puig, Economia; Lluís Samsó, secretari; Pere Planell, vicesecretari; Simó Beleta, Joan Castells, Isidre Cortés, Julià Cusiné, Trifò Rodés i Delfí Colomé, vocals.

Feina amb responsabilitat

Una de les coses per les quals es va regir aquesta junta fou per la seva responsabilitat, tant en el període de construcció com quan va acabar la guerra a Barcelona, el 26 de gener de 1939. A priori, aquell dia deixava d'existir i així ho van entendre. No obstant això, van esperar fins a l'1 d'abril, data oficial en què es declarava finit el conflicte, per adreçar un escrit a la Tinença d'Alcaldia del Districte VIII (Gràcia), fent-los saber que entenien que, com que la guerra havia acabat, ells ja no tenien cap responsabilitat sobre el refugi. Una instància que va començar a donar voltes, anades i vingudes de despatxos i d'estaments fins a arribar a la següent resposta:

No havent-se constituït encara a Barcelona la nova Junta de Defensa Passiva, que és la que haurà de resoldre els problemes que planteja la conservació dels refugis existents, determinant quins s'han de conservar, desaparèixer, continuar o construir, i no havent mentrestant tampoc pres l'Ajuntament cap determinació en aquest sentit, estima aquest Servei que han de ser les juntes o comissions de veïns interessades les que han de tenir cura de la seva conservació, així com de la vigilància dels materials, eines i estris que posseeixin, ja que, com a beneficiaris i usuaris, estan obligats a conservar allò que han fet amb el seu esforç en bé de la comunitat, encara que per això reberen el consell i la col·laboració aliena.

A mitjans del mes de maig, els obrers contractats per l'Ajuntament, sense donar més explicacions, procediren a colgar totes les entrades i pous que hi havia a la via pública, deixant de banda els que es trobaven en terrenys particulars, amb la qual cosa van fer un punt i a part en la història de la seva existència.

L'apunt

Adolf Huguet, veí de carrer Verdi i germà de la Neus, una dona extravertida, molt divertida, que va regentar una verduleria durant molts anys, al número 107, i un dels paletes d'aquest refugi, comentava: *Quan vaig anar a treballar al refugi, l'obra ja estava bastant avançada. La meva feina va consistir, més que res, a fer de paleta, construir els bancs i la volta del sostre; de volta, n'hi havia molt poca, tot era volta d'un maó, només era perquè no caigués la terra del sostre, això no aguantava res. La construcció només era una paret d'un maó de cantó i la volta per dalt, aguanta de sobres. Era suficient perquè no caigués terra i la gent no s'espantés.*

La imatge

El convent de la Divina Providència dels carrers de Verdi amb el de Biada, el mes d'abril de 1937, poc abans de ser enderrocat. En el solar resultant els darrers mesos de la Guerra Civil s'hi va començar a construir una escola, que quedà aturada a finals del mes de gener de 1939. El 1945, la família Obradors inicià la construcció de l'edifici de la fàbrica Macson.

Els refugis després de la guerra

Membres de l'associació de reconstrucció històrica Ejército del Ebro, a l'interior del refugi de la plaça de la Revolució l'abril de 2006. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

Acabada la guerra a Barcelona, el 26 de gener de 1939, les noves autoritats municipals entre molts altres problemes que patia la ciutat, van haver de fer front al tema dels refugis. A priori, acabada la guerra, ja no eren necessaris, no hi hauria nous atacs aeris; per tant, es podien tancar. En aquest context, calia també retirar de places i carrers els nombrosos metres cúbics de terra, que, extreta dels refugis, restava en la via pública i obstaculitzava el bon funcionament de la ciutat.

Arran de tot això l'Ajuntament de Barcelona feia públic l'1 de març de 1939 el plec de condicions que havia de

regir els treballs de cegament dels pous i accessos als refugis, així com la retirada de les terres excedents de la seva construcció, que es trobaven en la via pública.

D'altra banda, habilitaren un pressupost per a la recuperació d'un total de 245 dels que s'havien construït a la ciutat, i que, segons les inspeccions prèvies, tenien la majoria de les galeries excavades sota el subsol de les vies públiques i amb accessos des d'aquestes o en condicions d'habilitar-los. Però, malgrat les bones intencions dels nous responsables de la Defensa Passiva de Barcelona per recuperar una part dels refugis de la ciutat, fent les millores que calguessin, els mesos anaven passant i les obres no començaven.

A començament dels anys quaranta seguien amb els projectes amunt i avall, sense materialitzar res i només desenvolupant estratègies sobre el paper. D'aquest temps data una relació-estudi sobre 154 refugis dels 1.402 relacionats durant la guerra. Després de ser inspeccionats pels serveis tècnics municipals, es detalla l'estat en què es trobaven el dia del seu tancament, així com les obres necessàries a fer per a l'habilitació, entre els quals hi havia vint-i-quatre a Gràcia.

Els anys seguien passant i l'habilitació dels refugis seguí sense fer-se, mentre que les successives Juntes de Defensa Passiva seguien teoritzant sobre tot el que feia referència a hipotètics atacs aeris, que es poguessin dur a terme contra Barcelona, i un dels apartats d'aquests estudis eren els refugis.

Un d'aquests estudis és la Memòria sobre refugis - Consideracions generals, del 31 de desembre de 1950. Elaborada per la Ponència 6, sembla un refregit de documents anteriors i començava amb el text següent, tot analitzant el progrés de l'aviació com a força ofensiva:

En el curt espai de temps que hi ha entre el final de la nostra guerra d'alliberament i el dia d'avui, el progrés de l'aviació com a arma agressiva ha assolit tal desenvolupament, tant pel que fa als aparells i les seves característiques, com el que es refereix a les bombes, llançament i tàctiques, que es pot dir que les experiències extretes de la nostra lluita són gairebé anacròniques respecte a les que a diari ens aporten les nacions avui bel·ligerants.

Malgrat la importància estratègica dels refugis en la protecció de la ciutat, aquest tema seguia encallat en cada reunió.

Un bé a preservar

Malgrat tot, els refugis construïts durant la guerra en el bàndol republicà eren un bé estratègic per als vencedors, ja que, si en algun moment es produïa algun atac contra Espanya, es podien tornar a fer servir. Un dels estaments que avalava la conservació dels refugis va ser el mateix exèrcit.

Així ho demostra un escrit del 16 d'agost de 1939, que el coronel d'Estat Major de la quarta regió militar, Mariano Rivera, va adreçar a l'alcalde de Barcelona en els termes següents:

Durant el període de la dominació roja en aquesta ciutat, es van construir un gran nombre de refugis, alguns dels quals pot estimar-se necessari conservar, i altres que, com que no són necessaris, caldrà inutilitzar o donar-los una destinació adequada.

Defensa Passiva versus Protecció Civil

Anys més tard, la Junta de Defensa Passiva va canviar el nom pel de "Jefatura Local de Protecció Civil de Barcelona", se seguien reunint periòdicament i continuaven planificant els diferents aspectes que s'havien de tenir en compte davant dels possibles atacs aeris, d'altra banda, cada vegada més allunyats i més improbables. Una d'aquestes reunions, el ple de la Junta Anual preceptiva de la Jefatura Local de Protecció Civil de Barcelona, va tenir lloc el 9 de febrer de 1967.

Segons l'acta de la sessió, en el punt 7è de suggeriments, precís i preguntes de membres de la Junta, el cap de Servei de Refugis, Joan Pujadas Porta va plantejar la qüestió següent:

El senyor Pujadas exposa que aquest tema s'ha debatut en anteriors reunions de la Junta. Que en el Servei del Plànol de la Ciutat, del qual és cap, disposa igualment d'antecedents de la situació, plànol aproximat d'aquests i cotes de profunditat, encara que no creu que aquestes dades siguin exactes, ni si existeixen tots. Que tant estan construïts sota terrenys municipals com privats. De vegades es demanen dades per a la construcció de nous edificis. Que el seu parer és que hauria de nomenar-se com a cap del Servei de Refugis l'enginyer de l'Agrupació de Vialitat, cosa que no suposa que ell desitgi deixar de col·laborar amb la Protecció Civil, sinó que creu més apropiat l'esmentat nomenament perquè aquest disposa de mitjans adequats per complir amb la tasca encomanada.

A preguntes del senyor president, el senyor Pujadas proposa com a cap del Servei el senyor Villalta, enginyer cap del Servei de Clavegueram, de l'Excm. Ajuntament, que podria desenvolupar la seva missió eficaçment, destinant personal per inspeccionar els refugis i treure'n plànols, amb la qual cosa, posteriorment, es podria conèixer la seva propietat i estudiar els que calgui reparar i conservar, així com els que hagin de donar-se de baixa. Insisteix que ell resta a disposició de la Junta per a col·laborar amb la Protecció Civil.

El senyor Ripoll indica que té notícies que algun refugi ha estat arrendat per a cultiu de xampinyons.

A tall final

Malgrat totes les expectatives de les diferents Juntes de Defensa Passiva i Protecció Civil d'habilitar els refugis, no es va arribar a fer cap intervenció. A poc a poc, amb el pas del temps i l'aparició de noves tecnologies i armes ofensives en les guerres modernes, els refugis van quedar obsolets. Anys més tard, amb la desaparició de la dictadura i l'arribada de la demo-

cràcia, tot el que feia referència a refugis va restar en l'oblit. Finalment, aquestes construccions van anar apareixent de nou a poc a poc, gràcies a les obres de clavegueram, d'urbanització de places i carrers i de construcció d'aparcaments. Molts dels refugis han acabat desapareixent per donar pas a aquestes altres infraestructures. Però alguns altres s'han obert per fer-los visitables. A poc a poc s'ha anat conscienciant la societat de la seva importància d'aquestes construccions, la majoria anònimes, fruit de la societat civil de la ciutat que durant mesos va treballar per protegir-se de les bombes dels franquistes i els seus aliats.

L'apunt

Aquesta era la valoració que sobre la bomba atòmica i els seus efectes en feia la *Memòria de la Ponència 6*, a l'apèndix 3, de gener de 1948:

Aquesta Ponència es troba en una situació en la qual no és possible procedir a fer treballs amb vista a una futura guerra, ja que es dóna el cas que desconeix la profunditat en què han de construir-se els refugis, de quins materials i en quines condicions, no sols per protegir als refugiats dels efectes de l'explosiu com a destructor, sinó de l'anomenada radioactivitat de la bomba atòmica, que tants desperfectes va causar en emprar-se a Hiroshima i Nagasaki. Tots els treballs que es facin sense tenir-ne un bon recull de dades fidedignes, seria una cosa inútil o d'escàs rendiment.

La imatge

Membre de la Unitat de Subsòl dels Mossos d'Esquadra, accedint al refugi número 14, a través d'un pou vertical que connecta amb l'escala d'accés que hi ha gairebé a la cantonada dels carrers de Santa Clotilde amb el de Bellver, el 10 de novembre de 2016, per tal de fer un reconeixement d'aquesta secció del refugi.

A tall de cloenda

Treball de recerca al refugi 221 Bernat Metge - París - Entença - ara- Josep Tarradellas – Còrsega el juny de 2012. JOSEPMARIA CONTEL/ARXIU JMC

“...l'endemà, vaig anar sola a fer unes compres, vaig sentir les sirenes de l'alarma, cosa que encara no havia sentit mai, les cames se'm van posar a tremolar...”

“...Ja és sabut que Barcelona no està pas massa bé de refugis subterranis per protegir-se contra els atacs aeris. Hi ha barris sencers on la gent queda gairebé desamparada...”

“...Manquen molts refugis a Barcelona. Però manquen refugis de veritat que no sols en tinguin el nom, que siguin veritablement útils...”

Sentiments de por als bombardejos, sentiments a favor i en contra de la iniciativa popular de la construcció de refugis antiaeris arreu de la ciutat. Sí, sentiments enfrontats i sense cap dubte, i que en el fons era el que perseguien els bombardejos: sembrar de dubtes i dividir, esmicolar, fragmentar la societat barcelonina.

El cert és que el bombardeig de la nit del 13 de febrer del 1937 va ser quelcom més que els divuit morts que produí. Fou com si es traspasés una porta, aquella per on es perd la innocència i la ingenuïtat. La realitat de la guerra arribava a Barcelona i els ciutadans

es mostraven febles i vulnerables, i des d'aquell dia ja ningú es va poder sentir segur dins de la ciutat dels prodigis, una ciutat que amb el pas dels anys havia viscut de tot, però que no estava preparada per veure com del cel li queien bombes.

Entrats en aquesta situació i davant de la ineficàcia de les administracions que a priori havien de vetllar pels ciutadans i sense respostes clares i contundents de com fer front als bombardejos, donaren peu que la societat civil s'autoorganitzés per fer front o apaivagar tant com fos possible els efectes de les bombes que queien del cel.

Molt s'ha parlat dels refugis que es construïren a la ciutat de Barcelona, dels que, segons un llistat de l'època, n'apareixen registrats un nombre de 1.402, i, com que en el temps han aparegut uns quants més no relacionats, aquesta xifra es podria augmentar en uns dos o tres-cents més.

Però qui va construir tots aquests refugis? Una qüestió de la qual també s'ha parlat bastant i que gira al voltant dels veïns de Barcelona com a artífexs d'aquesta proesa. Una epopeia que descriu que, si bé és veritat que els ciutadans de Barcelona construïren aquests refugis, cal també saber com ho feren, com s'organitzaren per tirar endavant aquesta empresa.

Del total de refugis esmentats, trenta-sis els construï l'Ajuntament de Barcelona. Un altre grup el formaven els diferents soterranis d'edificis que foren habilitats com a refugis. Un tercer foren els construïts a patis, jardins, eixides, baixos d'edificis, entre mig d'un carrer, etc., refugis de caire familiar o veïnal que donaven cobertura a persones molt vinculades en un petit entorn.

I finalment un quart grup format per tots aquells refugis que es construïren amb la voluntat de ser un servei públic, malgrat ser construccions privades. D'aquesta tipologia a la ciutat de Barcelona se'n van fer dos-cents noranta-cinc refugis que, a més a més, foren subvencionats per la Junta de Defensa Passiva.

Però, tornant a la pregunta anterior de qui va construir aquests refugis? La resposta seria la societat civil. Una societat civil organitzada a través del món de l'associacionisme, que en el temps i davant de l'eventua-

litat del moment s'organitzaren i crearen diferents entitats de caràcter efímer per tirar endavant cadascun dels projectes, sobretot en els barris populars on ja hi havia nombroses associacions de diferents tipologies.

Gràcia disposava de moltes entitats; les unes estables amb edifici propi o de lloguer i d'altres d'efímeres, com podien ser comissions de festa major, colles de Sant Medir o Cors de Clavé entre altres, amb una vida moltes vegades molt curta.

Unes entitats, que naixien, morien, ressuscitaven i tornaven a morir, així unes quantes vegades, per tirar endavant un projecte concret i que una vegada assolit, per diferents motius donaven per finida l'associació. És aquest caire efímer i eventual, el que va moure persones molt diverses a associar-se per a construir un refugi per un temps limitat.

Seria banalitzar pensar o afirmar que la gent, sense ordre ni concert, es va posar a construir refugis, pel simple fet de tenir-ne la necessitat. Per fer un refugi es necessitava com a mínim disposar d'una estructura que gestionés i planifiqués tota l'obra, tant pel que feia en l'organització del veïnat que s'associava per pertànyer a aquell refugi concret, recaptant i administrant les quotes setmanals, com el dels horaris en què cada veí havia d'anar a fer el seu treball voluntari -no fos que en un moment donat hi anés tothom, i un parell d'hores després no s'hi acostés ningú-, o com en la producció de l'obra, cercant materials tant de compra, com els subministrats per l'Ajuntament; contractant paletes, manobres, pouaires o electricistes per als treballs més especialitzats. Així com també mantenint les relacions amb les administracions per a permisos, subvencions, visites tècniques i altres imprevistos que podien anar sorgint.

De com podia nàixer o formar-se una associació per a construir un refugi, es pot apreciar a través de la següent proclama publicada en un full volander editat per una de les comissions o associacions de Gràcia:

Constituïdes les diferents associacions, al llarg de tot el període en què estigueren actives, mantingueren una comunicació constant amb els seus associats a través de reunions i escrits, en el quals anaven informant de com avançaven les obres o de diferents demandes o queixes que feien arribar als socis els seus dirigents.

Una mostra d'aquestes actuacions es troba en els diferents documents d'aquestes juntes directives, que permeten veure que el funcionament és el mateix que el de qualsevol altra entitat.

Malauradament, la victòria franquista va acabar amb moltes coses i una d'elles fou la majoria de la documentació vinculada a la construcció de refugis. Dels documents que encara es conserven, n'hi ha alguns en què apareixen alguns noms aïllats de persones relacionades a algun d'aquests. Per sort, de tant en tant també apareixen relacions de les juntes directives i els seus càrrecs, com la citada del refugi de la plaça de la Revolució o la que es detalla a continuació del refugi que es construï entre el carrer Biada i Santa Clotilde-Bellver, amb entrades també als carrers de Verdi i Topazi i que permet fer una comparació entre elles i veure les diferències de càrrecs, cosa que permet treure la conclusió que cada junta es creava a mesura de les seves necessitats de volum, capacitat o implicació en cadascun dels refugis.

Els mesos van passar de la mateixa manera que els bombardejos; la guerra es va acabar i finalment els refugis es van colgar, gairebé com si caigués el teló que posa punt i final a un malson i, com sol passar, oblidant-se dels actors, en aquest cas de les persones que van fer possible la construcció dels diferents refugis que es construïren a Barcelona.

Els refugis continuaven estant sota terra, però la voluntat de tots per oblidar aquella mala experiència

de patir els atacs indiscriminats de l'aviació italiana i alemanya, passaren pàgina i els seus protagonistes seguiren en la festa major, Sant Medir i altres entitats de Gràcia.

Ara bé, després de llegir i analitzar diferents documents que es conserven, és pot afirmar categòricament que la construcció de refugis va funcionar gràcies al fet que la majoria de les persones que els van organitzar estaven adscrites a diferents entitats i associacions i que es van aplegar per fer-ne de noves amb la finalitat de construir refugis; això sí, amb data de caducitat, molta gent, inclús els gestors dels refugis, pensaven que la guerra seria més curta però, davant de la prolongació del conflicte, continuaren amb les seves obres.

La construcció de refugis era una obra magna, solidària, transversal, que era pensada per donar la major cobertura possible i aixoplugar les persones indefenses que sistemàticament patien les incursions aèries.

Llegits atentament els documents transcrits com a exemples, així com d'altres existents, s'aprecia també un rerefons de clars i obscurs, però que, sense cap dubte, són com els de qualsevol altra entitat d'abans o d'ara, però que amb tots els seus ets i uts fan mans i mànigues per tirar endavant i consolidar el país.

Sense cap dubte, els refugis de Barcelona van ser fruit de l'associacionisme barceloní.

La imatge

El veí de Gràcia, Emili Manero, fent una demostració de com s'escatava un maó el juliol de 2012. Aquesta és una pràctica molt utilitzada durant anys pels paletes per reutilitzar-los en les obres. Durant la Guerra Civil, arran de reutilitzar els maons dels edificis cremats o enderrocats per les bombes de l'aviació, aquesta tècnica es va fer servir molt.

Itinerari

Recreació històrica al refugi de la plaça del Diamant l'abril de 2016. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

01 - Introducció

Cruïlla dels carrers de Venus amb el del Perill

01 - Bombardejos, una nova estratègia militar

Cruïlla dels carrers de Venus amb el del Perill

01 - Bombardeig del 13 de febrer de 1937

Cruïlla dels carrers de Venus amb el del Perill

01 - Bomba del carrer del Perill

Edifici del restaurant Bilbao a la cantonada dels carrers de Venus amb el del Perill

02 - Construcció de refugis antiaeris

Plaça del Raspall

02 - El veïnat es mobilitza

Plaça del Raspall

02 - Refugi de la plaça de Raspall

Plaça del Raspall

03 - Refugi de la plaça de Joanic

Plaça de Joanic

04 - Refugi del carrer de Terol

Edifici de la cantonada del carrer de Torrijos amb el de Terol 41- 43

05 - Refugi de la plaça de la Revolució

Plaça de la Revolució de 1868

06 - Refugi de la plaça del Sol

Plaça del Sol

07 - Refugi de la plaça del Diamant

Plaça del Diamant

08 - Refugi de la plaça de la Virreina

Plaça de la Virreina

09 - Refugi 14 (Biada - Bellver)

Edifici de l'Institut Europeu de Disseny de Barcelona a la cantonada dels carrers de Biada amb el de Verdi

09 - Els refugis després de la guerra

Cruïlla dels carrers de Biada amb el de Verdi

09 - A tall de cloenda

Cruïlla dels carrers de Biada amb el de Verdi

Bibliografia

Recreació històrica al refugi de la plaça del Diamant l'octubre de 2010. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

- CONTEL, Josep Maria. *Gràcia, Temps de Bombes, Temps de Refugis. El subsòl com a supervivència*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia, Col·lecció "La font de l'atzavara" núm. 10, 2008.
- CONTEL, Josep Maria. *Refugis a Gràcia - El temps ha desenterrat les construccions de la Guerra Civil*. Barcelona: Gràcia 6, núm. 3 segona quinzena de juliol 1998.
- CONTEL, Josep Maria. *Seixanta anys del primer bombardeig*. Barcelona: Camèlies, núm. 4 gener-febrer de 1997.
- CONTEL, Josep Maria. *El 13 de febrer de 1937*. Barcelona: L'Independent de Gràcia, núm. 193, 16 de febrer de 2007.
- CONTEL, Josep Maria. *El refugi de la plaça de la Revolució*. Barcelona: Diari de la Festa Major - Verdi de dalt, núm. 16 agost de 1995.
- CONTEL, Josep Maria. *A la plaça de Joanic hi havia un refugi*. Barcelona: Revista Comerciants Gràcia Nova, núm.12 de 2001.

- CONTEL, Josep Maria. *El refugi de la plaça de la Revolució*. Barcelona: Suplements de Barris -Gràcia- Ajuntament de Barcelona, juny 2006.
- DIARI DE BARCELONA-ESTAT CATALÀ. *El poble construeix refugis*. Barcelona: 4 d'abril de 1937.
- EVANGELISTI, Giorgio. *1917 "Gotha" sobre Londres*. Madrid: Real Aero Club España, Revista Avión. núm. 335, gener de 1974.
- GONZÁLEZ, Rafael. *Refugis! Refugis! A Barcelona se'n construeixen en gran quantitat*. Barcelona, diari Última Hora, 22 de març de 1937.
- LA VANGUARDIA. Barcelona.
- MIÑANA ARMADÀS, Francesc. *Els altres i jo*. Barcelona: Difusora Europea, octubre de 1994.
- PÉREZ BARÓ, Albert. *Cent anys de la Cooperativa Teixidors a Mà (Gràcia 1876-1976)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1976.
- SANCHO DE MADUPELL, Montserrat. *Els dos anys i mig de la "nostra" Guerra*. Teià: Maduixer, 1999.
- TOR, Florenci. *Parlem de refugis*. Barcelona: Diari de Barcelona - Estat Català, 11 d'abril de 1937.
- VILLARROYA i FONT, Joan. *Els bombardeigs de març del 1938*. Barcelona: Diari Avui, Països Catalans, 28 de maig de 1980.
- VILLARROYA i FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2a edició de 1999.